

מצוקה ופחד ברייך השלישי

מתיקי האפוטרופסות הקהילתית של הקהילה היהודית בברלין¹

סטפני שילר-שפרינגורם

"האפוטרופוס ובן חסותו היגרו. אין רכוש." במשפט לקוני זה פנתה בשנות הארבעים ההתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה (Reichsvereinigung der Juden in Deutschland) אל בית משפט השלום, כדי שיחליט לסגור את תיק האפוטרופסות הזה. בנוסח דומה נחתמו מרבית 106 התיקים של האפוטרופסות הקהילתית (Sammelvormundschaft) של הקהילה היהודית בברלין, השמורים עד היום. מכל מיני רמזים בתיקים אנו למדים שמספרם המקורי של תיקים מסוג זה היה גדול בהרבה.² עם זאת, אין בכך כדי לפגום כהוא-זה בערך ההיסטורי של מה שנותר, מפני שגם התיקים המעטים יחסית שהשתמרו די בהם להעיד על תופעה שעד כה הוזכרה בדרך כלל רק בשולי המחקר על הקהילה היהודית בברלין - המצוקה החומרית בקרב התושבים היהודים בברלין, עם כל מה שמשמע ממנה למשפחות הנוגעות בדבר מבחינה חברתית, נפשית וגופנית.

אמנם מחברים למיניהם הדגישו כי הגישה המקובלת, הרואה בקהילה היהודית בברלין מקשה אחת של המעמד הבינוני-הגבוה, גישה זו טעונה תיקון דחוף, מפני שהעורך דין או הרופא היהודי שהתגורר במערבה של העיר היה רחוק מלייצג את המצב בקהילה לאשורו גם לפני עליית הנאצים לשלטון.³ גם במחקרים המקיפים של מחברים אלה עצמם מוזכרים העוני והמצוקה, אך בראש ובראשונה בתור נתון סטטיסטי ולא דווקא בתור תיאור קורותיו של פרט זה או אחר, כגון מה שיתואר להלן בחיבור זה. עם זאת רצוני להדגיש כבר עתה, כי גם בתיקים הנדונים ניכר יחסם המנוכר של מוסדות הצדקה אל הנתונים לטיפולם. קולם של המטופלים אינו נשמע כמעט, לכל היותר בא לידי ביטוי במכתבי בקשה אל האפוטרופוס המכוונים למטרה מסוימת – ויש להביאה בחשבון כאשר מנתחים ומפרשים אותם.

תופעה אחרת, שגם היא לא זכתה עד כה אלא לתשומת לב מעטה משום שלא היתה חשובה מבחינה סטטיסטית, קשורה קשר אמיץ עם העוני – התופעה של ילדים להורים לא נשואים ואימהות לא נשואות. מספרם של ילדים ושל אימהות אלה גדל מאז 1933 מלאכותית בעטיים של חוקים ושל תקנות ברוח התחיקה הגזענית, כגון שלילת אזרחות ואיסור על נישואים מעורבים. בקשר לכך יצוין שהמעמד המשפטי "לא נשוי" חרץ לעתים את גורלם של יהודים לחיים אם הוגדרו מישלינגה (Mischlinge - בני תערובת), או למוות אם הוגדרו "יהודי ערבות" (Geltungsjuden). מסמכים מימי רדיפות הנאצים שנתרו לפלטה בברלין מלמדים גם שליהודים שנמצאו בתחתית הסולם החברתי לא היו עתה אלא הסיכויים הקטנים ביותר

להישרד. תיקי האפטרופסות הקהילתית משלימים בכך את ההיסטוריוגרפיה של רדיפות יהודי ברלין, שהתבססה עד כה בעיקר על תיאור המדיניות של המשטר הנאצי ועל סיפוריהם של מי שנותרו בחיים אם משום שהיגרו מגרמניה בעוד מועד, אם משום שירדו למחתרת ואם משום שהיו מוגנים מנחת זרועם של הנאצים בזכות היותם נשואים לבן זוג ארי.⁴

האפטרופסות הקהילתית של הקהילה היהודית בברלין

עוד בתקופת הקיסרות החלו הקהילות היהודיות בגרמניה להרחיב את הדאגה המסורתית לנזקקים ועשו אותה למערכת סעד יעילה, ממורכזת ומודרנית, שבה מחלקות התמחות למיניהן. התפתחות דומה ניכרה במערכת הרווחה של מוסדות נוצריים ושל מוסדות לא דתיים.⁵ בהקשר זה יש לראות גם את האפטרופסות הקהילתית שהוקמה בלשכת הרווחה והנוער של הקהילה היהודית בברלין בשנת 1913. האפטרופסות הקהילתית נועדה לשרת שתי מטרות - לשלב מראש את הילדים שהם בגדר "מקרים בעייתיים", מושא טיפולה העיקרי, בפעולות הרווחה הרגילות של הקהילה, ולהבטיח שיישארו במסגרת הקהילה היהודית. שכן לשכות הנוער העירונית, שהופקדו מבחינה חוקית על יחסי האפטרופסות בפיקוחם של בתי משפט השלום, יכלו להפקיד את הילדים לא רק בידי אנשים פרטיים, אלא גם בידי מוסדות כגון הקהילות היהודיות.

לפי סעיפים 35 ו-41 של החוק הארצי לרווחת הנוער (RJWG, Reichsjugendwohlfahrtsgesetz) משנת 1922 מונה אפטרופוס לילד שהוריו אינם נשואים או לילד שהתייתם - הרוב המכריע של המקרים - וכן כאשר לא נמצא לילד "אדם ראוי לחנכו" (geeigniter Erziehungsberechtigter), למשל כאשר שלל בית המשפט מן ההורים את זכותם לחנך את הילד או לייצגו, כמו במקרים של חשש להזנחה מוחלטת (סעיף 1773 של החוק האזרחי הגרמני). כן היה אפשר למנות אפטרופוס לקטין שלא היה אפשר לברר את מעמדו המשפחתי. כך, למשל, מונו אפטרופוסים גם למקצת הילדים שהוריהם התגרשו, בעיקר כדי לבסס בחוק את מימון החזקתם. באשר לילדים שהיגרו לחוץ לארץ - מקרים מסוג זה רווחו בעיקר מ-1933 ואילך - האינטרסים הכספיים שלהם יוצגו באפטרופסות רכוש (Vermögenspflegschaft).

בשנות הארבעים נאלצה לעתים האפטרופסות הקהילתית בברלין לקבל עליה את האפטרופסות גם על ילדים בערים אחרות, כפי שמלמדים התיקים בברלין, המכילים שמות ילדים חוסים גם מערים אחרות - פרנקפורט, ברסלאו או מנהיים.⁶ בסך הכול טיפלה האפטרופסות הקהילתית של הקהילה בשנים 1913-1943 ביותר מ-3,000 ילדים ובני נוער.

7

לפי החוק היה על האפטרופוס לייצג את החוסה בכל העניינים המשפטיים, ובכלל זה בתביעות אבהות והחזקה שהוגשו נגד אבות סרבנים. האחריות לרווחת הילדים כללה,

בשעת הצורך, גם טיפול מקיף שניתן בשיתוף פעולה הדוק עם מחלקות אחרות של לשכת הרווחה והנוער (לינה, פעילות במשך היום, הזנה בבתי ספר ושליחת הילדים להבראה), ובוצע הלכה למעשה בידי העובדות הסוציאליות במחוזות הסעד למיניהם של הקהילה היהודית בגרמניה.

תקציב ההוצאות המיוחדות שעמד לרשות האופטרופוסות הקהילתית היה אמנם מוגבל מאוד,⁸ אבל המוסד הלך ותפס לו מקום של כבוד בקרב המוסדות לטיפול בנוער עוד בשנות העשרים, כאשר החלו מוסדות הרווחה להנהיג עקרונות מודרניים ולהדגיש במיוחד את האבחון המוקדם ואת הטיפול המונע. כך, למשל, יצא מנכ"ל המוסד פריץ לאם (Fritz Lamm) בקריאה נמרצת לעצב ברוח זו את פעולות הרווחה בישיבת "המשלחת המעורבת לראורגניזציה של אמצעי הרווחה של הקהילה היהודית", שהתקיימה ביוני 1921 – ואף הביא דוגמה מוחשית מתחום סמכותו-הוא:

במשפחה אחת, ידועה מאוד, התפתחה פעולת הסעד באופן הזה - תחילה נכנסה לפעולה הקרן לעניים ביישנים, אחר כך הוועדה לעניים, ואחרי מות הבעל – הוועדה ליתומים. לבסוף, עם הצטברות ההשפעה השלילית של האם האלמנה על ילדיה, נאלצה להתערב ועדת הסעד, ואחריה – האופטרופוסות הקהילתית. אמנם אין לקבוע חד וחלק כי כל זה לא היה מועיל וכי הילדים היו יוצאים מוזנחים אם כך ואם כך בגלל הנטל התורשתי שקיבלו מן האם. אבל אילו זכו בהקדם לקבל אפטרופוסות, שהיתה מטפלת לא רק בסיוע כספי, אלא גם דואגת לילדים אלה לפי תכנית מסוימת ובעוד מועד, יש לשער כי דברים רבים היו באים על תיקונם.⁹

לאם (1846-1942), משפטן במקצועו, לא זו בלבד שהיה הרוח החיה בהרחבת האופטרופוסות הקהילתית לכלל מוסד לתיאום פעולות הסעד והחינוך למיניהן. הוא גם עסק, כפי שהתיקים מלמדים בבירור, בייצוג המשפטי של בני חסותו, ובייחוד נגד אבות סרבנים, ועשה כן במעורבות אישית מרשימה ובהתמדה רבה. עד 1924 שימש יועץ משפטי של לשכת הסעד והנוער, אחר כך עלה לדרגת סגן המנהל ומילא תפקיד זה עד 1942. לצדו פעלה, מאז 1933 ועד 1942, דורה זילברמן (1882-1942) בתפקיד מנהלת הסעד לנוער.

ב-20 באוקטובר 1942, כאשר הועיד הגסטפו 500 מעובדי הקהילה היהודית לגירוש לפי רשימות שרכיבו מנהלי המחלקות של הקהילות, התמוטטה דורה זילברמן, מאחר שלא היתה מסוגלת למלא אחר הוראה זו.¹⁰ כעבור כחודש, ב-29 בנובמבר 1942, נשלחה היא עצמה לאושוויץ. כנגד עשרים מעובדי הקהילה שהצליחו להימלט (שלושה מהם – ויש אומרים שניים – נתפסו עד מהרה או הסגירו את עצמם), תפסו אנשי הגסטפו שנים-עשר בני ערובה (עשרה לפי מקורות אחרים) והוציאו להורג בירייה שמונה מהם, ובכללם לאם.¹¹ בינתיים הוסב שמה של הקהילה ל"אגודה הדתית היהודית" (Jüdische Kultusvereinigung), ואת מקומו של באם מילא אוסקר גוטמן עד שפוזרה ואחרוני עובדיה נשלחו מזרחה, במאי וביוני 1943. יורשיו, ברנהרט ברוך וריכרד רוקמן (Rockman), לשעבר

מנהל מחוז הרווחה דרום-מערב, טיפלו במקרים האחרונים של האפוטרופסות הקהילתית במסגרת ההתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה.¹²

עוני בקהילה היהודית

התושבים היהודים בברלין נמנו בכללם עם המעמד הבינוני-הבורגני עוד בימי הקיסרות, ומצב זה עמד בעינו גם בימי רפובליקת ויימר. תמורה מסוימת, של בידול סוציאלי רב יותר, חלה אמנם עם ההגירה המוגברת ממזרח אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה ועם המשברים הכלכליים של שנות העשרים, שהורגשו ביתר שאת בבירה. האינפלציה של תחילת העשור הכיתה בייחוד בגמלאים ובסוחרים זעירים, וכן בבעלי מקצועות חופשיים, אך המשבר הכלכלי מאז שנת 1929 גרף למעגל הנפגעים גם שכירים, בין פקידים ובין פועלים – כמחצית היהודים בברלין לפי נתונים משנת 1925.¹³ מצב זה הוחמר מעצם העובדה, שיהודי שפוטר ולו פעם אחת ממקום עבודתו נאלץ להתמודד, משחיפש משרה חדשה, גם עם האנטישמיות שפשתה בשוק העבודה. זו היתה מן הסתם אחת הסיבות לזרם ההולך וגדל של הפונים ללשכת העבודה של הקהילה היהודית (Jüdische Arbeitsnachweis). בשנת 1931 היו רשומים בה 14,650 גברים ונשים. לדעתו של הכלכלן בן הזמן הוא יעקב לשצ'ינסקי, מספר זה היה גדל בכשלושים אחוז אילו כללו בו גם את המובטלים שלא טרחו להירשם בלשכה. בתחילת שנות השלושים היוו המובטלים, לפי אומדנו, כרבע מכלל השכירים היהודים.¹⁴

חמור במיוחד היה מצבם של הצעירים, כלומר בני הדור שנמנו עמו מרבית ההורים של הילדים הנתונים לחסות האפוטרופסות הקהילתית ומלכתחילה לא היה להם כמעט סיכוי למצוא עבודה. בני דור זה זכו לתשומת לב מיוחדת מטעם מערכת הרווחה של הקהילה – בין השאר כדי להרחיקם מ"סכנות הרחוב". כך, למשל, קיימה הקהילה קורסים לעוזרות בית, לזבניות ולשוליות של בעלי מלאכה, והחזיקה ב-1932 שני מעונות לנערים ובהם ניתן טיפול מסור במיוחד.¹⁵ לשכות העבודה גם לא הביאה בחשבון את המובטלים הסמויים, רבים מהם נשים, וכן סוחרים זעירים ובעלי מלאכה עצמאים שהתנדדו על גבול העוני בשל הצטמצמות כוח הקנייה עקב המשבר. עד כמה מהירה היתה הירידה במעמד תמחיש הדוגמה של בני הזוג ארתור ולסקה ארון (Aron). חנותם הקטנה לבגדי גברים ברובע שיינברג חדלה לפרנסם בכבוד בשנת 1931, הם פיגרו בתשלום שכר הדירה וצברו חובות נוספים, ולכן עוקלו חלק מרהיטיהם ומסחורתם. במאי 1932 נמסר להם צו לפינוי הדירה, וארתור ארון נאלץ לעבור עם בני משפחתו, שמנתה עתה חמש נפשות, לדירה בת שני חדרים. הוא ניסה את מזלו כסוחר בשוק, אך נכשל גם בכך, ומאז 1932 היו ובני משפחתו תלויים תלות מוחלטת במערכת הסעד הכללית והיהודית.¹⁶

בהיעדר נתונים סטטיסטיים מלאים אפשר לעמוד רק בעקיפין על היקף ההתרוששות של הקהילה היהודית בשנים אלה, על סמך הגידול בהוצאות הקהילה על רווחה, שנעדרו דרך

אגב – וחשוב לזכור עניין זה – לשמש רק תוספת לכספי הרווחה הממלכתיים. אולם לשכות הרווחה של המדינה החלו עוד לפני 1933 לערום קשיים על דרכם של נזקקים חסרי אזרחות גרמנית שביקשו לקבל את הסיוע המגיע להם – כרבע מאוכלוסיה היהודים של העיר ב-1925. עובדות אלה עולות מדוח של לשכת הרווחה היהודית מ-1932: "בזמן האחרון מתרבים המקרים, שלשכות השירות של ארגוני הרווחה המחוזיים מודיעות לנזקקים כי יפעלו לגירושם אם יוסיפו לקבל סיוע ציבורי."¹⁷ איומים ומעשי אפליה כאלה גרמו גם הם מן הסתם שחברים רבים בקהילה העדיפו לפנות מלכתחילה לשירותי הסעד של הקהילה, כפי שאנו למדים מתיקים ובהם דרישות חוזרות לנסות ולהיעזר בראש ובראשונה במוסדות העירוניים. מחלקת הרווחה של הקהילה לא היתה ערוכה להסתערות הגדולה עליה בשנות העשרים, ואף על פי שתקציבה הוגדל הצטמצמו הכנסותיה ממסים ומתרומות. ב-1933 כמעט השתווה מספר הנתמכים בקהילה למספר משלמי המסים.¹⁸

עובדי מחלקת הרווחה ייחסו חשיבות רבה ל"מניעה מראש" (Vorbeugung) ול"עזרה לעזרה עצמית" (Hilfe zur Selbsthilfe), ולכן השתדלו להתאים בנפרד את פעולות הסעד שלהם לכל מגישי הבקשות ולשקם אותם מהר ככל האפשר, כדי שיוכלו לשוב ולדאוג בעצמם לכל צורכיהם. אבל לא תמיד הצליחו בכך. לדוגמה, האשראי שניתן לעסקי השוק של ארתור ארון לא שיקמו על אף "יעילותו".¹⁹

הנפגעים ראשונים מן המצוקה היו כרגיל הילדים, ואמנם לשכת הנוער השתדלה להתערב מהר ככל האפשר ולדאוג לצרכיהם הבסיסיים. כך, למשל, טיפלה הקהילה בבנותיה של יטי סרפשר (Jetti Szarfschar), אשר תוארו "אנמיות, אך נקיות": הבעל נטש את האישה, היא התמוטטה ולפיכך פוטרה ב-1928 ממשרתה בחברת סימנס, והמשפחה נאלצה להתקיים מקצבה שבועית של 28 מרק. הבנות התקבלו למעון הילדים של הקהילה ואף סופקו להן בגדים.²⁰ בתנאים קשים עוד יותר עשה הוגו שן (Hugo Schön), יליד 1925, את שנותיו הראשונות בדירת המרתף של הוריו בגרנדירשטרסה (Grenadierstrasse) 26. מן הדירה זכה לצאת לעתים רחוקות בלבד, כיוון שאמו עזרה בעסק המשפחה או הרוויחה כמה פרוטות בעבודה מחוץ לבית. עובדת הסעד האחראית למשפחה זו דיווחה כי הדירה "לחה, בלי אור, מלוכלכת ולא מסודרת", והמליצה להכניס בדחיפות את הילד למעון הילדים. המלצתה התקבלה לבסוף.²¹ כיוון שההכנסות מעסקי הנעליים של המשפחה היו עלובות ביותר, נאלצה שרלוטה שן לפנות שוב ושוב בבקשת עזרה לאפוטרופוס של בנה:

לצערי איני יכולה לעשות דבר למען הילד שלי. הוא עכשיו בן שנה וחצי, ילד גדול. מאחר שאני לא יכולה לקנות מיטה, הוא עדיין ישן בסל קטן. אבל כיוון שעלי למנוע את ההתנוונות של הילד שלי, אבקש ממך [...] לסייע לי בהשגת מיטת ילדים בשבילו. האמן לי, אדון דוקטור, לא הייתי מעלה על דעתי לנצל את טוב לבך, אילולא אילצה אותי לכך המצוקה.²²

המצוקה הכלכלית של משפחות אלה החמירה בשנות הדיקטטורה הראשונות פחות מכפי שהורע מצבם של האקדמאים ובעלי המקצועות החופשיים עם חקיקת חוקי האפליה הראשונים של השלטון הנאצי. על אף שרבים מהם איבדו ב-1933 את מקור פרנסתם, עדיין יכלו מקצתם להיתמך בקרובי משפחה אמידים או להסתמך על ההון שצברו במשך השנים. כך, למשל, אביה של דורותיאה ליטאואר (Littauer), שנאלץ ב-1937 לזנוח את עבודתו כעורך דין והחל לעבוד במתפרה של גיסו.²³ לעומת זאת, מי שכבר ב-1933 נמצאו בדרגה הנמוכה ביותר בסולם החברתי, לא עמדו להם אפשרויות כאלה מלכתחילה, וגם השתלבות מחודשת בשוק העבודה היתה חסומה למעשה בפני מובטלים יהודים. ומספרם אף הוסיף וגדל, בעיקר מקרב הפקידים, על אף השגשוג הכללי והתמעטות האוכלוסייה היהודית: ב-1933 נרשמו בברלין כ-20,000 גברים ונשים בלשכת העבודה של הקהילה היהודית בברלין, וכעבור שנתיים בלבד כבר הגיע מספרם ל-30,000 כמעט.²⁴ הסוחרים הזעירים ובעלי המלאכה, העצמאים, חזו על בשרם את תהליך ההתרוששות המואץ, וכן את פעולות החרם למיניהן והאמצעים האנטישמיים שנקטה עיריית ברלין. רובם, כמו סוחר הגרביים סלומון פיכטלברג ואשתו, ניסו להמשיך בעבודתם הקודמת ולהתקיים בדרך-לא-דרך.²⁵ אחרים התקיימו, כהגדרת אחת העובדות של הקהילה שעסקה בטיפול במשפחות אלה, בתנאים כלכליים "בלתי ברורים", למשל מ"מכירת חפצים" או – וכאן מדובר בעיקר בנשים – מעבודה בתור עוזרות בית, לעתים בתנאים של תלות אישית, תנאים בלתי ברורים אף הם.²⁶ תיאור מוחשי של תוצאות החתירה הזוחלת תחת בסיס הקיום הכלכלי של יהודי גרמניה בשנים הראשונות של הדיקטטורה הנאצית הביא יעקב לשצ'ינסקי עוד ב-1936:

20% עד 22% מן האוכלוסים היהודים תלויים כבר היום, מי יותר ומי פחות, בתמיכות סעד. 20% עד 25% מתקיימים מחסכונות [...] מי שיש לו ילדים והדבר התאפשר לו, שלח אותם לחוץ לארץ ומקווה לטוב ומיחל לקבל מהם קריאה גואלת לבוא אל המולדת החדשה, מולדתם של הילדים. מי שאין לו ילדים, יושב ומונה את המרקים ואת השנים ומתפלל ליושב במרומים, שהשנים לא יארכו חלילה ממספר המרקים. 10% עד 15% לכל היותר מן האוכלוסים היהודים עדיין מצליחים להשתכר, וחלקם אפילו לא רע. הנותרים יש להם בקושי אמצעי קיום בסיסיים.²⁷

אחדים לא הגיעו אפילו למדרגה כזאת. בגופם של המובטלים תקופה ארוכה גם החלו להסתמן תוצאות המצוקה הסוציאלית. כך, למשל, נאמר בחוות דעת רפואית מאוגוסט 1934, כי הפועלת פרידה בוראו (Burau), בת 33, סובלת מתת-תזונה ומ"חולשה גופנית כללית";²⁸ חוות דעת דומה מסרה לולסקה ארון בקיץ 1935 העובדת הסוציאלית האחראית לה, המספרת על "הרושם המסכן למדי" שהיא עושה, ושהיא סובלת "מתשישות עצבים

ומחולשה".²⁹ מצבו של בעלה לא היה טוב מזה. ב-1934 הועסק זמן קצר בעבודות דחק, אבל השכר שקיבל, 26.38 מרקים לשבוע, לא עלה אלא בשני מרקים על מה שקיבלה המשפחה כשנתמכה בכספי הסעד, ועתה התרבו ההוצאות על מצרכי מזון, שכן לדברי אשתו, "אי אפשר לעבוד כל היום על לחם ומרגרינה".³⁰

מערכת הרווחה היהודית לא היתה מסוגלת כלל לענות על הצרכים ההולכים וגדלים, ובמקרים כאלה יכלה לכל היותר להקל מעט את המצוקה החמורה. זעיר פה זעיר שם הצליחה לספק למובטלים עבודה בשכר נמוך במוסדות הקהילה, ולמשפחותיהם – בגדים, סיוע בשכר דירה, מצרכי מזון, פחם להסקה ומצרכים חיוניים אחרים. כן דאגה שילדיהם יתקבלו במוסדות מתאימים, שכן מאז אפריל 1936 נאסר עליהם לבקר במעונות יום לא-יהודיים,³¹ וכן חילקה להם מתנות לעתים מזומנות, למשל בחנוכה. עם זאת הוסיפה הקהילה והקפידה בעיקרון להפנות את הנזקקים למוסדות הסעד העירוניים תחילה, כדי ששם יתבעו את התמיכה המגיעה להם כחוק. רק כאשר נראו פניות כאלה "בעלות סיכויים מועטים" לדעת העובדים הסוציאליים היהודים, למשל כאשר לא החזיק הפונה באזרחות גרמנית, הוחלט לוותר מראש על ההתקשרות עם מוסדות העירייה.³²

מאז 1933 עשו ממילא מוסדות אלה כמיטב יכולתם, גם בלא בסיס חוקי, להציק לנזקקי סעד יהודים ולהפלותם לרעה. כך, למשל, חילקו להם בגדים שלא היו ראויים עוד לשימוש³³ או חמור מזאת, קיצצו בתמיכות הסעד שלהם וביטלו תוספות מיוחדות שהיו זכאים להן.³⁴ כך, למשל, כתב ארתור ארון למשרד הסעד היהודי באוקטובר 1934 על מגעו עם רשויות העיר בהקשר להולדת בנו:

אשתי ילדה ב-28 באוגוסט בבית החולים היהודי באקסרציר שטרסה [Exezierstrasse], ההוצאות היו בסך 65 מרק. היות שאני מובטל, והיות שהעיר סירבה לשלם לבית החולים, טרחתו להתקשר בעצמי לרשויות העיר כדי לחסוך לקהילה את ההוצאות. הודות לכך אישרו לי 32 מרק בעבור המיילדת ועוד תוספת של עשרה מרק, אולם זאת בתנאי שיחושבו הוצאות הלידה של אשתי, בסך 23 מרק. אם תסרב לכך אשתי, תסרב העירייה לשלם כל סכום שהוא, וכל ההוצאות יחולו על הקהילה היהודית. אני מקווה שאשתי פעלה לשביעות רצונכם.

35

גם מוסדות עירוניים בדרגים נמוכים יותר פעלו בעניינים אלה על דעת עצמם. כך, למשל, קיצצה הלשכה המחוזית פרנצלואר ברג (Prenzlauer Berg) בדצמבר 1937 את דמי הטיפול בעבור הילדה רות שוסטר (Schuster) בת העשר מ-13 לשמונה מרקים בשבוע, ולא ציינה סיבה להחלטתה – זאת לפני שראש עיריית ברלין הורה ב-31 במרס 1938, שכל הוצאות הסעד של המוסדות היהודיים יירשמו על חשבון הוצאות הסעד הציבוריים.³⁶

בספטמבר 1938 סירבה הלשכה המחוזית פנקוב (Pankow), שוב בלא ציון הסיבה, להוסיף ולשאת בהוצאות טיפולו של התינוק רולף קריינר (Kreiner) שטרם מלאה לו שנה,³⁷ ובאותו חודש עצמו דחתה לשכת הסעד של ה-Berlin Mitte את הבקשה לשלם דמי טיפול לתינוק מיכאל שארף, בן שישה חודשים – הפעם בלוויית הסבר שלא הותיר מקום לספק: לאם התינוק, אוטילי רייך, נמסר – כך סיפרה – כי "העיר ברלין עמוסה די והותר בדאגה לילדים ארים."³⁸ הצו מ-19 בנובמבר 1938 איחד את כל האמצעים השרירותיים האלה, שעד כה לא היה להם תוקף חוקי, וכך נשללה זכותם של היהודים בכל רחבי הרייך ליהנות מתמיכות של מוסדות הרווחה הכלליים. הוראה זו החמירה בבת אחת את מצבן של נשים כדוגמת אוטילי רייך, כי שללה ממנה הן את התמיכה הרגילה והן את הסובסידיה לשכר הדירה. ב-8 בינואר 1939 כתבה לאפוטרופוס של בנה: "אינני יודעת מה יהיה הסוף [...] ודאי ידוע לך [...] כי אביו של התינוק עצור במחנה, אינני יכולה לקבל עלי את האחריות שאניח לילד שלי לגווע ברעב, עשיתי כל שבכוחי, אינני יכולה עוד."³⁹

משפחה שלא במסגרת של נישואים

ילדים מחוץ למסגרת המקובלת של המשפחה נראו אך מעט בקרב היהודים, בין השאר בגלל הנוהג להינשא בגיל צעיר, והתופעה נעשתה נדירה עוד יותר במהלך המאה התשע-עשרה, משנקלטו המוני האוכלוסים היהודים בתוך המעמד הבינוני, בעיר שיינברג, למשל, נרשמו בשנים 1905-1909 רק שבע-עשרה לידות מחוץ לנישואים.³⁹ אולם מאז 1900 לכל המאוחר ניכרה עלייה איטית בהיקף התופעה, בייחוד בערים הגדולות. בפרוסיה, למשל, היו בשנים 1881-1890 רק 2.5 לידות מחוץ לנישואים בקרב היהודים על כל מאה לידות, ואילו סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה היה מספרן היחסי כמעט כפול.⁴⁰

הרופא הסקסולוג פליקס תיילהאבר (Theilhaber) ייחס עלייה זו, בצדק מן הסתם, להיווצרותו של מעמד יהודי נמוך, "המסתגל בלא סייג לאורחות החיים של הסביבה."⁴¹ סיבה נוספת לעלייה במספר הלידות שמחוץ לנישואים היתה, לדעתו, השאיפה לרמת חיים גבוהה יותר, שכן בגללה לא נישאו עוד בגיל צעיר. תיילהאבר גינה תופעה זו בחריפות בשנת 1911 מטעמים דמוגרפיים: "לפי אומדן יש בברלין כ-20,000 יהודיות לא נשואות בנות עשרים עד חמישים, ומחציתן כבר איחרו את המועד." וכן הוסיף כי:

התפתחות זו – המתבטאת בכך שהיום רק חמישית מן הנערות היהודיות נישאות בגיל המתאים ביותר מבחינת ההתפתחות הגופנית של האדם – והצורך להכשיר את עצמן למקצוע, במקום לנישואים, ולהגיע לכלל עצמאות – אלה גורמים לשכיחות הגוברת של יחסי מין מחוץ לנישואים בקרב הנערות היהודיות, וההריונות אינם מאחרים לבוא בעקבותיהם. עם

זה, נפילת המחסומים הדתיים מסירה את המכשולים בפני הדחף הטבעי [...] מספרם ההולך וגדל של ילדים בלתי חוקיים מעיד על הדחף והזעקה של נערות צעירות לילד.⁴²

עצמתו של להט זה אמנם נראית מפוקפקת, אם לדון לפי חלק ניכר של התיקים שהשתמרו. עם זאת יש להביא בחשבון כי בשנות העשרים והשלשים לא זכו לידות מחוץ לנישואים ללגיטימציה, ולא רק משום הנסיבות החברתיות, אלא גם משום שעל חיי זוגיות כאלה חלו מגבלות חוקיות. אם כך ואם כך, מאז הרדיפות של 1933 גדל מספר הילדים ובני הנוער שנזקקו לחסות, אלא שהיום קשה לקבוע את ההיקף התופעה, כיוון שנתונים מדויקים יש בידנו רק אשר לשנת 1937, שאז הגיע מספרם ל-861. כן ידוע, שבדצמבר 1942 עדיין טיפלה מחלקת הרווחה ב-800 מקרים של אפוטרופסות. מספר זה מעיד על גידול יחסי של ממש, היות שמספרם של תושבי ברלין היהודים הצטמצם בתקופה זו, בעיקר בעטיו של גל המנוסה בשנים 1938-1939, ואחר כך משום הגירושים מזרחה.⁴³

בתיקים המעטים שהשתמרו רשומים עשרה מקרים של הורים שהיו נשואים לפי ההלכה היהודית וגם הוכרו בתור זוגות נשואים במוסדות הקהילה, אך לא היו רשומים במשרד מרשם הנישואים משום שעוד בתקופת הרפובליקה סירבו לרשום נישואים של יהודים ויהודיות תושבי ארצות אחרות או חסרי נתינות, אם בגלל היעדר מסמכים ואם בגלל הצגת תנאים קשים ביותר להתאזרחות.⁴⁴ מספרם גדל עוד יותר לאחר שהחל המשטר הנאצי לבטל למפרע את כל התאזרחויות היהודים מתקופת ויימר. כך למשל, נשללה אזרחותם של כל בני הזוג הלא-גרמנים בזוגות שנישאו לפי ההלכה היהודית וילדיהם נולדו אחרי 1933.⁴⁵ מצבם היה עדין במיוחד, משום שנפגעו הן מן הפעולות האנטי-יהודיות והן מחוקי הזרים, שהוחמרו עם עליית הנאצים לשלטון. אזרחותם הזרה לא הועילה להם. על פי רוב גם ניטלה מהם כל אפשרות להגר או לחזור לארץ מוצאם על אף שזכות זו עמדה, להלכה מכל מקום, ליהודי פולין למשל עד שגורשו ב-1938, כפי אירע לאבות של הוגו שן ושל הלה חילמן (Chilmann).

46

קשה עוד יותר להתחקות על אותם מקרים שמעמדו הבלתי חוקי של הילד נגזר מ"החוק להגנת הדם הגרמני" משנת 1935, אשר אסר על נישואים ועל יחסי מין בין יהודים ללא-יהודים בעלי אזרחות גרמנית.⁴⁷ אמנם מצד אחד ציווה ראש עיריית ברלין עוד ב-1934 לבחון את מוצאם של כל החוסים של העירייה כדי לגלות למי מהם יש אבות לא-ארים,⁴⁸ אך מן הצד האחר יכלו מאז 1935 אימהות יהודיות (הרוב המכריע כמובן מהורי הילדים החוסים של האפוטרופסות הקהילתית) להעלים את דבר קיומו של בן זוג ארי באחת משתי דרכים - נמנעו מלספר כי הוא אבי הילד, או נקבו בשמו של יהודי שכבר היגר מגרמניה בתור האב.⁴⁹ כמו כן מספרים התיקים על בני זוג שלפי חוקי נירנברג אמנם היו מנועים מלהינשא, אבל גם לא היה בנישואיהם משום "חילול הגזע". לכן לא נחשבה העובדה שהעמידו יחד צאצאים

לעברה על החוק, והצאצאים עצמם היו מוגנים מפני גירוש, כי נהנו מ"מעמד מעורב משופר" (Verbesserter Mischlingsstatus). כך, למשל, נבצר מוורה אדל (Edel), שמעמדה החוקי היה "יהודיית ערבות" (Geltungsjüdin), להתחתן עם קורט גלינמן (Glinemann) משום שהיה בעל דם גרמני (Deutschblütig), אבל שלושת ילדיהם, שנולדו בשנות הארבעים, דורגו בתור "בני תערובת מדרגה שנייה", מה גם שאמם הבטיחה ש"לא לחנכם ברוח יהודית".⁵⁰

האפוטרופסות הקהילתית פרשה את חסותה גם על כמה ילדים של זוגות מעורבים שהתגרשו אחרי 1935. עם זאת, לא בכל המקרים האלה ניתן להוכיח מעל לכל ספק כי הגירושים באו אך ורק בלחץ רדיפות הגזע. דורותיאה בורגר, שהיתה נשואה ליהודי, הגישה אחרי 1935 בקשה לגירושים, ובנותיה אווה וגיזלה התקבלו למעון הילדים והנוער היהודי "אהבה". דוגמה נוספת: אמם הארית של שלושת האחים לבית נתנזון עזבה את משפחתה רק ב-1941. כעבור שנה התגרשה ולא התעניינה עוד בשלושת ילדיה, שהתגוררו תחילה אצל קרובי משפחה יהודים ואחר כך הועברו למעון. בני הזוג יגלינסקי (Jeglenski), לעומתה, פעלו ככל הנראה מתוך הסכמה הדדית - הבעל היהודי היגר ב-1939 - לשנחאי והניח בידי אשתו יפוי כוח לחנך את שני בניהם המשותפים. מרתה יגלינסקי התגרשה ב-1943, כדי להקנות תוקף יתר לבקשתה להכיר בילדיהם בתור בני תערובת מדרגה ראשונה. נראה שמתוך אותם מניעים עצמם פעל אביה של גיזלה ראבה (Rabe) בת השלוש-עשרה, שהיה עצור בדכאו, כאשר הגיש בקשת גירושים לאחר שאשתו היהודייה ובתו הבכירה כבר הובלו לאושוויץ.⁵¹

אולם הרוב הגדול של הילדים המטופלים באפוטרופסות הקהילתית היו מקרים מובהקים של צאצאים לנישואים בלתי חוקיים. בהיעדר נתונים מלאים לא תמיד אפשר לברר בדיוק מה היה מוצאם החברתי של ההורים, אבל כשבוחנים את רובעי המגורים ואת מקצועותיהם של האב ושל האם, או של הסבים, נמצא אישוש לסברתו של תיילהאבר שהוזכרה לעיל, כי מרבית המשפחות נמנו עם המעמד הנמוך או הבינוני הנמוך. אמנם היו גם קצת חריגים, כדוגמת יוהנה כהן, שסיימה בית ספר תיכון והיתה בעליה של חנות בבויסל שטרסה (Beusselstrasse), או הרופאה ד"ר אילזה קאסל מרובע הרמסדורף (Hermsdorf).⁵² אך רוב הילדים באו ממשפחות שהתגוררו ברבעים מיטה (Mitte) ופרנצלואארברג (Prenzlauer Berg), ובמידה פחותה - ברבעים וייסנזה (Weissensee), מואביט (Moabit), פרידריכסהיין (Friedrichshain) או קרויצברג (Kreuzberg). בקרב האימהות בולט האחוז הגדול של עוזרות הבית, ובדרגת שכיחות שנייה - של חייטות ושל זבניות.⁵³ אשר לאבות, רובם היו ממוצא דומה למוצא האימהות או מעט גבוה יותר. היו בהם בעלי מלאכה ופועלים רבים ומספר קטן בלבד של סוחרים למיניהם. בולט גם המספר הרב יחסית של מי שהתגרשו

כמה וכמה פעמים (גירושים כפויים אינם כלולים במניין זה), וכן של אימהות לא נשואות (או של אבות לא נשואים) שגם הוריהם לא היו נשואים.⁵⁴

רוב רובן של המשפחות הנפגעות ניהלו את חייהן בצנעה, וכל חייהן סבבו סביב העבודה ותמיכות הסעד, אבל התיקים מספרים גם על אימהות – אמנם ספורות – שהיו יוצאות דופן מבחינת התנהגותן.⁵⁵ נשים אלה השאירו לא פעם "רושם של פיגור מסוים" על המטפלות, הן הוגדרו "היסטריות" או שטענו נגדן כי "הן משתכרות ומסתובבות עם גברים."⁵⁶ אבל עובדי האפוטרופוסות הקהילתית לא ראו צורך להתערב אלא במקרים של חשד ל"סיכון מוסרי" או להזנחה פושעת של הילדים. חשדות כאלה חזרו ונשנו בנוגע להלה חילמן ממולאק שטרסה (Mulackstrasse), ילידת 1925, שעוד בהיותה בת שמונה "התעללו בה מינית". חקירת המקרים האלה הופסקה לימים בשל מותה של החשודה. האשמות דומות הועלו גם נגד אימה, שניהלה "מועדון עינוגים בכיכר בולוב" (Bülow), אלא שלא הוכחו מעולם.⁵⁷

שונה המקרה של ולטראוד לוי. עוד בהיותה בגן הילדים בלטה כילדה מוזנחת ביותר, ואת אמה תיארו הדוחות של עובדי הסעד במשך שנים במילים בוטות: "יש יסוד [...] להניח, כי גברת לוי מתפרנסת בדרכים בלתי מוסריות. רמתה הרוחנית של גברת לוי כה נמוכה, שאין היא מסוגלת להעניק לילדתה ולו חינוך פרימיטיבי ביותר." במליאת לילדה שמונה שנים ניתנה הוראה להפקידה לפי שעה בידי עובדות מחלקת הסעד ולהרחיקה מאימה.⁵⁸ גם פרידה בוראו זכתה להערכות שליליות ביותר, הן כעקרת בית והן כאם, אבל במקרה זה נראה כי פעולות התמיכה המגוונות מטעם מוסדות הסעד של הקהילה נשאו פרי עד מהרה. לאחר גירושיה סודר לה מקום עבודה בבית הקברות וייסנזה ושני ילדיה נמסרו לטיפול. בזכות מעשים אלה הוטב מאוד "המצב בבית", לפי חוות דעת שנמסרה כאשר הובלה גברת בוראו באוקטובר 1937 למחנה הריכוז מורינגן, למעצר מגן.⁵⁹

רק לעתים רחוקות התיקים מזכירים במפורש את מצוקותיהן הנפשיות של האימהות הלא נשואות, פרי מצבן הקשה. כך, למשל, כותבת פרידה ברגר על אבי ילדה, שלאחר שעיבר אותה נשא לאשה "בת מבית טוב": "בגלל לודוויק לסר אני ירודה לגמרי נפשית וגופנית, הרופא קבע שאני חולה ושאיני צריכה לעזוב".⁶⁰ היא ניסתה לקבל פיצויים, אך בלא הצלחה. כן נכשלו גם מעשיה, הראוותניים הרבה יותר, של הלנה אברהמזון, בת ארבעים, שהציקה כל כך לאבי ילדה – גבר נשוי מעובדי הקהילה היהודית – עד שאפילו העובדת הסוציאלית שלה התקשתה לרחם עליה:

היא מנסה בכל האמצעים העומדים לרשותה לאלץ את אבי הילד לשוב ולבקר אצלה ולהרוס את נישואיו בשיחות טלפון, במכתבים ובביקורים במקום עבודתו של האיש, וכן היא מעוררת מהומות ברחוב [...] אהבתה הפגועה מתבטאת בתגובות של שנאה כלפי האיש, ויש להביא בחשבון שבמצבה המגורה כל כך ובשל אופיה המתוח בלאו הכי היא עלולה לעשות כל מיני

מעשים לא שקולים. בגלל רצונה להיפטר מן הילד, שאיננו יכול עוד לשמש לה אמצעי לקשור אליה את אביו, כבר הביאה אותו פעם למשרד של אביו והשאירה אותו שם.⁶¹

גם לאחר מכן, במגעיה עם בתה, שכל הזמן יועדה לאימוץ, לא ניכר כמעט כל שיפור במצב ששרר בבית, והסובלים העיקריים היו הילדים. ואולי המזוועים ביותר היו המקרים של הכאת נשים וילדים בידי האבות, כפי שהוכח גרדה בוראו (Bureau) ורות לוין בידי אביהן. לימים נאסר על האבות לבוא במגע עם ילדיו או שהוטלו הגבלות חמורות.⁶²

יש לשער שמקרים נוספים של התנהגות מסוג זה מצד אבות לא נרשמו בתיקים, בניגוד למקרים שלעיל. עם זה, ברישומי האפוטרופוסות הקהילתית מצויות עדויות ברורות פי כמה להתנהגות מסוימת, אופיינית כמעט, של אבות. הכוונה לסירובם של אבות רבים לשלם דמי מזונות לילדיהם. ההתכתבות בנושא זה ממלאת את רוב הדפים במאגר התיקים, הרבה יותר מכל נושא אחר. לעתים קרובות התכחשו הגברים לאבהותם והאשימו את האימהות כי ב"תקופת ההפריה החוקית" (gesetzliche Empfängniszeit) קיימו מגעים עם גברים רבים. טענה זו נדחתה כמעט בכל הבירורים לקביעת האבהות.⁶³ שכיח עוד יותר היה שגברים אמנם הודו באבהותם – או שאף היו נשואים לאם אך התגרשו ממנה – אך לא עמדו בחובתם לדאוג למחסורו של הילד. פריץ לאם, שדבר לא יכול לערער את התמדתו, הוא שיזם דיונים בגלל התנערות זו מאחריות לצאצאים, ולא פעם חזרו הדיונים המייגעים ונשנו, ולעתים אף התמשכו שנים רבות. אמנם ככל שהחמיר מצבם הכלכלי של היהודים במהלך שנות השלושים כן היה קשה יותר לחלץ מן האבות, מקצתם מחוסרי אמצעים, את דמי המזונות שהיו חייבים בהם – כפי שאנו למדים מריבוי המקרים של הוצאה לפועל ותצהירים בשבועה הנזכרים בתיקים. זאת ועוד, חילופים תכופים של מקום המגורים והאפשרות להסתיר בקלות עסקות מסחריות "אפורות" גרמו שהיה קשה מאוד להוכיח שהנתבע מסוגל לשלם את חובותיו. יכולת ההתחמקות של אבות לא-יהודים ממילוי חובתם היתה גדולה עוד יותר. כך, למשל, סירב חרש הנחושת אריך קרובר (Kröber) להוסיף ולשלם דמי מזונות לבתו אלן סלינגרה (Salinger) בת האחת-עשרה, משמונה לה ב-1939. אפוטרופוס יהודי במקום האפוטרופוס העירוני, אף על פי שעד אז הקפיד לשלם בסדירות. האוסטרי גוסטף האוגנדר (Haugender), שמאז נולד בנו מחוץ לנישואים פיגר בקביעות בתשלום דמי המזונות, החליט ב-1942 על דעת עצמו כי אינו חייב עוד בתשלומים אלה וטען: "הפסקתי את תשלום המזונות לקטין אלפרד ישראל סלומון מפני שדעתי היא כי היהדות היא אויבת הרייך והאומה, ולכן גם יש להימנע מלתמוך באנשים המשתייכים ליהדות כדי שלא לסייע בבניין היהדות."⁶⁴

דרמטיים במיוחד היו המאבקים בנוגע לתשלום דמי המזונות אם עמדו האבות הסרבנים להגר מגרמניה, אלא שהדבר נבצר מהם בתוקף צו מבית משפט השלום שהוצא לאחר

שעתרו האפוטרופוס או האם לחסום את הדרכון של האב עד שיוסדר עניין המזונות. פריץ לאם – וגם עובדים אחרים של הקהילה – שהכירו כמה אבות מעבודתם במחלקת הסעד, נקלעו כאן לא אחת למצבים מביכים. בדצמבר 1938, למשל, הגיע אל פריץ לאם מכתב מאמו של אחד מעובדי הקהילה, חוסה לשעבר. האשה התחננה לפניו לפטור את בנה מן החובה המטרידה של תשלום המזונות:

הורסט איננו יכול עוד להועיל לכם בשבתו כאן בגרמניה, ומי יודע כמה זמן עוד תחזיק הקהילה מעמד, כי אחר כך יהיה ממילא צורך להסדיר שוב את כל ענייני האפוטרופוסות. לכן אין שום סיבה שלא לשחרר סוף סוף את הורסט, כדי שיוכל להגר למולדתו החדשה. אני יודעת בבטחה, שגם אתה סבור כך [...] אנה, זכור שגורלו של בני נתון בידך לשבט או לחסד!

65

במקרה זו וכן במקרים אחרים מסוג זה, יצאה ההגירה כמעט תמיד אל הפועל, ולו מפני שהאבות יכלו להתחמק מחובתם בקלות יחסית בהבטחות אלה או אחרות, ומרגע הגיעם לחוץ לארץ יכלו שלא לקיימן מבלי שיבולע להם. דרך אלגנטית במיוחד נקט אבי ילדה של הרופאה אילזה קאסל. במכתב מנוסח היטב הבטיח לפריץ לאם, כי "אם הילד קרובה ללבי מאוד", וכי על כן יעשה ככל שיוכל כדי "לעזור לפרויליין דוקטור ולילדה", מה גם שממילא נבצר ממנו, "למרבה הצער", להגר בזמן הקרוב. אולם חודשיים לאחר מכן נמצא האב בלונדון ומשם סירב לקיים מגע כלשהו עם האם ועם הילד.⁶⁶

סף הרתיעה מפני נטישת יוצאי חלציהם היה כמובן נמוך מאוד בקרב האבות שממילא סירבו להכיר באבהותם. אבל גם אבות שבעקבות גירושם או פטירת האם נקבעה אחריותם הבלעדית לשלום ילדיהם נטו להפקיד את הדאגה לילד בידי מוסדות הקהילה, מתוך כוונה לקחתו אליהם בבוא הזמן. כוונה זו לא יצאה בדרך כלל אל הפועל, גם בגלל הססנותם. אלפרד ליטאואר, למשל, סירב להסכים שבתו בת השבע תהגר לאנגליה בקינדרטרנספורט (Kindertransport), ואביה של מרגוט יקוביוס (Jakobius) בת האחת-עשרה נמנע מלהביאה אליו לשנחאי בגלל סכסוך חמור בינו ובין אשתו השנייה.⁶⁷

מפתיע עד כמה רבים היו האבות שהיגרו בגפם ולא לקחו עמם את ילדיהם, לפי המסופר בתיקים, לעומת זוגות – נשואים ולא נשואים – שזנחו את ילדיהם כשהיגרו רק במקרים נדירים.⁶⁸ בשני מקרים מסוג זה נשארו הצעירים בהכשרה לקראת עלייתם לארץ-ישראל, כלומר גם הם התכוונו להגר, ובמקרה שלישי חי הילד אצל סבו וסבתו.⁶⁹ בדרך כלל היו אימהות מהגרות בלי ילדיהן אם היו להן קשרים רופפים אתם מאז לידתם, או אם לא היו קיימו עמם שום קשר.⁷⁰ מרבית האימהות הלא נשואות ממילא לא היה לאל ידן להגר, שכן

היו עניות מרודות, מה גם שנשאו לבדן בדאגה לילדיהן, רבים מהם פעוטות. בתנאים אלה נראתה ההגירה כמעט בלתי אפשרית.

לא כל הילדים חיו באותם תנאי החיים, אולם מבחינות רבות היו תנאי החיים דומים. כיצד השפיעו תנאי חיים אלה על הילדים, והאם השתפר מצבם בטיפול של האפוטרופוסות הקהילתית?

בתיקים מצויות עדויות מדויקות יחסית – לא מעט בזכות הבדיקות הרפואיות וביקורי הבית מטעם מוסדות הרווחה של הקהילה היהודית – על מצבם הגופני הירוד של הילדים. ילדים רבים נראים בבירור "קטנים, חיוורים, רזים", הם סובלים מרככת, "חולים לעתים קרובות וסובלים מחולשה" והתיקים מתארים אותם כמונונים כללית מבחינה גופנית.⁷¹ היו גם מקרים של הזנחה חיצונית, כמו ולטראוד לוי שהוזכרה לעיל, אבל אלה היו כנראה היוצאים מן הכלל. עם זאת הם ממחישים את הקשר ההדוק בין סבל גופני לסבל נפשי. הנה כך מתארת מנהלת המעון את הילדה בת השמונה: "ולטראוד היא ביסודה קהת חושים ולפעמים היא נוטה לריב מתוך תחושת נחיתות. היא ביישנית ופלגמטית מאוד, ואין בה שום שמחת חיים."⁷²

עם זה קשה יותר לקבוע כיצד הושפעו הילדים מבחינה נפשית מתנאי החיים הקשים והולכים ומן המצוקה והפחד הגוברים של המבוגרים, אם של קרובי משפחה, אם של הורים אומנים ואם של מחנכים. מכל מקום, ברור כי ילדים רבים מאוד היו בעיני המטפלות "מפגרים מבחינה נפשית" או "מעוטי כשרון" - הן מתארות אותם "חסרי מנוחה ופחדנים" או "אפתיים לגמרי, אדישים מטבעם", והישגיהם בבית הספר בדרך כלל עולים בקנה אחד עם הממצאים האלה.⁷³ מצבו הנפשי של ילד היה לבטח תלוי רבות גם בשאלה, אם התחנך אצל אמו או אצל קרובי משפחה אחרים, או חסה במעון או במוסד טיפולי מסוג אחר. בעניין זה היתה מן הסתם השפעה בלתי מבוטלת ליציבות של תנאי המחיה, ודווקא זו הלכה והתערערה בגלל ההחרפה המתמדת של הרדיפות. האפוטרופוסות הקהילתית השתדלה לנהוג לפי העיקרון, שנשים לא נשאות יחזיקו בתינוקות שילדו חודשים אחדים לאחר הלידה לכל הפחות, ורק בתום תקופה זו יימסרו, באין פתרון אחר, לידי קרובי משפחה. בקשר לכך יצוין, שרבות מנשים אלה עדיין התגוררו ממילא אצל הוריהן או הרבו לבקרם, ורבות אחרות חיו עם אחיותיהן. בדרך כלל התקבלו נשים הרות במעון האימהות והיילודים של הקהילה היהודית בנידרשנהאוזן (Niederschönhausen) רק בתנאי שהתחייבו להישאר בו גם אחרי הלידה ולדאוג שם לילדן, אך היו נשים שלא יכלו להרשות לעצמן הסדר זה בגלל החרפת המצב בשוק העבודה.⁷⁴

סיבות אחרות לפנייה למעון היו, כאמור, מותם או הגירתם של ההורים או של ההורה האחראי לילד, וכן חוסר התאמה של הילד למוסד חינוכי אחר או גיל צעיר מאוד של האם. בשנות הארבעים רב מספר הנשים שהופנו למעון בגלל עבודות הכפייה והגירוש שהרסו משפחות, נשים אשר קיימו עד אז חיי צוותא תקינים בבתיהן.

החינוך במעון היה בו יתרון לא מבוטל, שכן סיפק לילדים סביבה קבועה יחסית, דבר שלא התאפשר כמעט ליהודים מבוגרים "בחוץ", שהיו נתונים רובם בלחץ. יתר על כן, בשנות השלושים עדיין היה סיכוי למחנכים להכין את חניכיהם לעלייה לארץ-ישראל במסגרת עליית הנוער, או לשולחם בקינדרטרנספורט לאנגליה, וכך להציל את חייהם, כפי שזכו למשל הילדה מנדלסון והאחים רנצר (Renzer).⁷⁵ אין כמעט עדויות בכתב המתארות את החיים במעונות מנקודת ראותם של הילדים, והזיכרונות של הנס רוזנטל, לימים בדרן ידוע, הם חריג נדיר. לאחר מות אמו הצטרף הנוער, אז בן שש-עשרה, לאחיו הצעיר בבית היתומים לבני נוער בשדרת שנהאואזר (Schönhauserallee) 162. עד מהרה יצא נגד המשטר הנוקשה ששרר שם: "בבית היתומים הכול מתנהל בקפדנות. צריך להציע את המיטות בדיוק, ויש שם סדר יום נוקשה כמעט כמו בבית ספר לצוערים".⁷⁶ לשכת הנוער היהודית ידעה היטב מהם חסרונותיו של החינוך במעונות, וכבר בשנות העשרים החלה להרחיב את מערכת האפוטרופוסות לפי גישה, כי יש להעדיף אמצעים מונעים. בשנת 1937 נמצאו 180 ילדים במשפחות אומנות.⁷⁷ לשכת הנוער, וכן מערכת האפוטרופוסות הקהילתית, השתדלו להתאים את הילדים להורים האומנים. כך, למשל, המליצו להפקיד "ילד ערני" בידי "אנשים משכילים [...] שייחדו לו הרבה מזמנם".⁷⁸ במקרה אחר צוינה לשבח השפעתה החיובית של אם אומנת שביקשה לחנך ילד בן חמש "פחדן במקצת" ולעשותו "נער לעניין", ועל כן גם לימדה אותו "לשחק בחיילים ולירות".⁷⁹ עם זאת לא היה אפשר למנוע כשלים בהתאמות, כגון הורים אומנים שהזניחו את הילדים שנמסרו לטיפולם או אף התעללו בהם, כפי שקרה למשל להנס ברגר⁸⁰ בן הארבע, מה גם שבמקרים לא מועטים פעלו ההורים האומנים ממניעים פיננסיים, ולא דווקא רגשיים. ואמנם משפחות אומנות שטיפלו בכמה וכמה ילדים לא היו תופעה יוצאת דופן, ומקצתן אף זכו להערכה חיובית בהחלט מצד לשכת הנוער, כפי שתעיד ההערכה הבאה: "כרגע חוסים שם שישה ילדים, הישנים בחדר אחד עם הבת אריקה. לכל ילד מיטה משלו, ובה מצעים נקיים. בשעות היום הילדים מבליים בחדר האוכל המרווח מאוד, המאפשר להם חופש תנועה די והותר".⁸¹

אולם נראה שלרוב המשפחות האומנות היה די בילד אחד או בשני ילדים לכל היותר. רבים מן ההורים האומנים נקשרו אל הילדים באהבה, ומובן שהיתה לכך השפעה חיובית על הילדים. נזכיר למשל את הילד אפרים טורונצ'יק (Toronczyk), שעליו אמר מנהל בית היתומים ברייכנהיים (Reichenheim) שהוא "לא רק מפגר ביחס לגילו, אלא לא לגמרי נורמלי." הוא החל לפרוח ממש לאחר שעבר למשפחה אומנת: "הוא השתנה לגמרי מאז עבר לאומנות".⁸² במקרים לא מעטים ביקשו משפחות אשר פיתחו יחס חם כלפי הילדים שנמסרו לטיפולן לאמצם, אלא שהדבר לא הסתייע מעולם, מכל מקום לא במקרים המובאים בתיקים, בגלל סירובו של בית משפט. ברוב המקרים האלה נשאר הילד אצל המשפחה האומנת גם לאחר קבלת התשובה השלילית. אולם כאשר היגרו ההורים האומנים לחוץ לארץ, לא היו

רשאים לקחת אתן את הילדים שנמסרו לטיפולם, וכך נאלצו הילדים להתנסות שוב בפרדה, ולא הראשונה בחייהם.⁸³ זאת ועוד, בתקנות של עיריית ברלין ממאי 1938 בדבר קליטת ילדים חוסים במשפחות מעורבות נקבע, כי אם מת בן הזוג היהודי במשפחה כזאת, חויב בן הזוג הארי להחזיר את הילד היהודי לרשויות. בשני מקרים כאלה המובאים בתיקים גרמה תקנה זו שילדים נקרעו מקשרי אומנות מאושרים.⁸⁴

עם תחילת הגירושים רבו עוד יותר המקרים של קריעת ילדים חוסים מהוריהם האומנים, שנגזרה עליהם גזרת הגירוש. לשכת הנוער השתדלה, מטעמים מובנים, להפקיד מהר ככל האפשר את הילדים החוסים במשפחה אומנת אחרת.⁸⁵ על משמעות הדבר להורים האומנים המגורשים אפשר ללמוד מדבריה של ארנה בנטשר (Bentscher), אמם האומנת של אלן סלינגרה ואביגדור ליסנר (Lissner), שביוני 1942 פנתה במכתב נואש אל דורה זילברמן: "היום נודע לי כי במקרה של פינוי אין רשות לקחת את הילדים. האם נכון הדבר? מאז נודע לי הדבר אני אובדת עצות לגמרי, ואני מבקשת ממך [...] ליידע אותי. אם ניאלץ להיפרד משני הילדים, זה יהיה ממש אסון בשביל שנינו, כי אנחנו קשורים לילדים כאילו היו ילדינו."⁸⁶ אשר לילדים החוסים שהוריהם האומנים נאלצו לנטוש אותם, בעקבות גלי הרדיפות נתערעה כמעט לחלוטין כל קביעות בחייהם, והם נאלצו להתגלגל שוב ושוב בין מעונות ובין משפחות אומנות. מרגוט יקוביוס, למשל, התגוררה בשנים 1939-1942 בארבעה מעונות ובחמישה מוסדות טיפול. למרגוט כבר מלאו בינתיים ארבע-עשרה, כשתיארה את חייה במכתב אל דורה זילברמן:

אני בתו של מראוסקר יקוביוס, היושב בשנחאי. נולדתי בדנציג ב-23 בדצמבר 1927. כשהייתי בת שנתיים וחצי מתה אמי. אבי גידל אותי עד גיל תשע. בשעות היום, כשהלך אבי לעבודה, הובאתי לסבא ולסבתא שלי. מאז היותי בת שש הלכתי לבית הספר כדי לדעת להכיר את חובותי. לצערי לא יכולתי להגיע עד לכיתה העליונה, בגלל זה שכל הזמן עברתי מבית ספר אחד לבית ספר אחר. כיוון שאבי לא הצליח להשיג אמא אמיתית [בשבילי] בגרמניה, אז בגלל זה הוא הביא אותי לכל מיני מעונות ילדים ומוסדות טיפול. עד היום, כשכבר יכולתי להיות ילדה נבונה, אני מתגעגעת לאבא שלי ואני מבקשת אותך להתחשב בי ולהגשים את הרצון שלי [להגר ולהתחבר עם אביה, המחברת].⁸⁷

החרפת הרדיפות אחרי 1939

הגזרות והרדיפות הגזעניות לאחר ליל הבדולח פגעה בחניכי האפוטרופוסות הקהילתית בכל תחומי החיים. זמן קצר לאחר הפוגרום, ב-19 בנובמבר, הורתה הממשלה להוציא סופית את האוכלוסים היהודים מכלל הזכאים לקבל שירותי רווחה. מבחינה מעשית היתה משמעותה של הוראה זו, למשל, כי לא ישולמו עוד דמי אפוטרופוסות לילדים יהודים, וכי כל ההוצאות על

ילדים במעונות יוטלו לאלתר על הקהילות היהודיות. כיוון שקהילת ברלין, הגדולה בהרבה מכל קהילה אחרת בגרמניה, לא יכלה לעמוד כלל בנטל נוסף זה, נקבע שלפי שעה תחול עליה ההוראה רק חלקית. הלשכות המחוזיות הנוגעות בדבר חילקו לנזקיהן היהודים בתחילת 1939 טפסים מודפסים מראש, ובהם נדרשה לשכת הרווחה והנוער היהודית לשאת לאלתר בהוצאות הנזק. "אם אין הדבר אפשרי, אבקשכם להסביר לי בכתב בתוך שבוע אם אתם מקבלים עליכם לשאת להבא בהוצאות של המשך הטיפול במוסד שהמטופל נמצא בו – ובאיזה סכום. במקרה של סירוב מוחלט או חלקי לשאת בהוצאות יש לציין את הסיבות לכך."⁸⁸ הקהילה נהגה להשיב על טפסים אלה בטפסים משלה, גם הם מודפסים מראש, שנמסרו בהם שהיא מסרבת לקבל את האיש המסוים תחת חסותה. בתור סימוכין הביאה את פנייתו של הוועד המנהל שלה אל ראש העירייה מ-14 בדצמבר 1938, ובה מחאה על יזמת העירייה מ-12 בדצמבר להפסיק לתמוך במוסדות לאוכלוסים היהודים. במאי 1939 ניתנה גם לקהילה בברלין ההוראה לקבל עליה את מלוא האחריות על הסעד במוסדות, ובאשר לסעד שלא במוסד – עד סוף שנת 1940 עדיין היה אפשר לקבל במקרים מסוימים סיוע מטעם מוסדות העיר.⁸⁹ יצוין בקשר לכך המקרה של יוהנה קירש, שסבה המובטל קיבל דמי טיפול בעבודה ובעבור אחיה למשך כמה חודשים נוספים, על אף הסיוע הכספי שהתקבל גם מן האפוטרופוס שלה לשעבר מטעם העירייה. אבל מקרה חריג זה איננו מעיד על הכלל – פניות כאלה נדחו כמעט תמיד, ובנימוקים חבוטים.⁹⁰ רק בעבור ילדים שדורגו "הודי ערבות" הוסיפו המוסדות העירוניים לשלם עד סוף 1942, כפי שעולה מהערה בתיקה של ולטראוד לוי: לשכת הרווחה היהודית קיבלה עליה את ההוצאות מינואר 1943 ואילך.⁹¹

בשביל מקצת הילדים היתה משמעות הדבר פרשה נוספת של חילופי סביבה ואפוטרופסים. הורים אומנים רבים החזירו את הילדים שנמסרו לחסותם בגלל סירובם של מוסדות העיר לשאת בעלויות האומנות, והקהילה היהודית השתדלה ככל האפשר להעביר ילדים ממעונות בחזרה אל האימהות או אל קרובי משפחה אחרים.⁹² מאמציה אלה הסתבכו סיבוך נוסף מאז אביב 1940 (אם לא קודם לכן) – עם הרחבת עבודות הכפייה נערמו קשיים יוצאים מגדר הרגיל גם על המשך החיים המשותפים של אותן משפחות שהיו עד עתה שלמות פחות או יותר. חובת הגיוס ההמוני של עובדי כפייה יהודים, נשים כגברים, חלה מבחינת הגיל כמעט על כל ההורים, הדודות והדודים, ולא פעם גם על הסבים והסבות של הילדים החוסים – אם לא גויסו לעבודות אלה עוד קודם לכן, בגין היותם נתמכי סעד או מובטלים. לפי דוח מאוגוסט 1941 היו באותה עת בברלין 26,000 עד 28,000 נשים וגברים יהודים שהועסקו בעבודות כפייה, בהם נשים בנות שש-עשרה עד חמישים וגברים בני ארבע-עשרה עד שישים. הגברים עבדו בממוצע חמישים-שישים שעות בשבוע, הנשים ובני הנוער 45-55 שעות, בעיקר בעבודות משמרות, מקצתה במפעלי תעשייה מרוחקים ממגוריהם של העובדים.⁹³

הצעירים, ובכללם מי שעדיין היו בגיל ההתבגרות, נאלצו לעבוד תמורת 12-18 מרק בשבוע או בקבלנות. את עבודתם בתנאים אלה תיארו "קשה מאוד".⁹⁴ רות נפתניאל (Naftaniel), שעבדה בחברת סימנס, תוארה בתור "נערה גבוהה ועדינה, שהתעלפה לא פעם במהלך יום העבודה בן עשר השעות".⁹⁵ גם מראה פניו של הוגו שן, שבינתיים מלאו לו שבע-עשרה, נראה "עלוב מאוד, הלחיים שקועות לגמרי", וכמו אמו הרבה לחלות.⁹⁶ משפחות, קל וחומר אימהות לא נשואות לילדים קטנים, נאלצו לא פעם למצוא הסדרים חדשים לגמרי לילדיהן בעטיים של תנאי החיים המפרכים, ועניין זה הביא את מוסדות הסעד השונים של הקהילה להתאמץ עד גבול יכולתם - בספטמבר 1942, כאשר כבר היו הגירושים בעיצומם, שהו במעונות היום לילדים ובפעוטונים של הקהילה 1,102 ילדים, מהם 99 בני שלוש ומטה, 513 בני שלוש עד שש 623 - בני שש עד שתיים-עשרה. במשפחתיהם של 822 ילדים הועסקו שני ההורים בעבודות כפייה, ובמשפחתיהם של 213 ילדים - הורה אחד.⁹⁷

השכר העלוב ששולם תמורת עבודה זו לא הספיק אלא לקיום בסיסי, ואף פחות מזה, כאשר היה צריך לפרנס בכסף המועט גם בני משפחה תלויים, כמו למשל אימהות לא נשואות שנאלצו לדאוג גם להוריהן שהתגוררו אצלן. יש גם לזכור, ששכרן הממוצע של הנשים היה נמוך עד כדי 40% משכר הגברים.⁹⁸ אימהות לילדים שבטיפול האפוטרופוסות הקהילתית, שרובן עבדו בחברת AEG או סימנס, השתכרו 16-22 מרק לשבוע, ולאחר ניכוי דמי הנסיעה והמסים נותרו בידיהן לעתים רק 12 מרק, כדוגמת המצב אצל פרידה ברגר.⁹⁹ גם את ימי העבודה שהחסירו עובדים מפאת מחלה - עניין שכיח למדי לנוכח תנאי העבודה הקשים והתזונה הלקויה - יש להביא בחשבון, שכן החסרת ימי עבודה הביאה להפחתה נוספת של השכר העלוב בלאו הכי.¹⁰⁰ מצבה של משפחה נקבע אפוא בראש ובראשונה לפי מספר המפרנסים במשק הבית. למשל, אמו של יודיס רובין, פעוט בן שנתיים, עבדה בחברת סימנס והשתכרה עשרים מרק בלבד לשבוע, אבל כיוון שגם אביה ואחיה עבדו, היה מצבה של המשפחה טוב יחסית. אמו של היילוד דני קליין, לעומת זאת, אמנם חייתה עם אבי הילד, שאף הוא עבד, אלא שממשכורתם הכוללת, ארבעים מרק לשבוע, נאלצו לפרנס גם את שתי הסבתות שהתגוררו אתם. לא טוב מזה בהרבה היה מצבה של אלפרידה קוכנשטרום (Kochenstrom), שנאלצה לפרנס את אמה ואת בנה בשכר שבועי של עשרים מרק. במקרים כאלה יכלה המשפחה להיחלץ מעוני גמור רק בעזרת מוסדות הרווחה של הקהילה, ואמנם יוליוס קוכנשטרום, בן עשר, שכל "רכושו" הסתכם בזוג נעלי עץ, נרשם בתור לקבלת תרומות של נעליים ובגדים.¹⁰¹

רק דרך אחת היתה למעשה לשפר את מצבה הכלכלי של המשפחה - להצטופף ככל האפשר ולהשכיר את החדר או החדרים שהתפנו בתוך כך. היו גם משפחות, שעל פי צווי פינוי נגד יהודים נאלצו לעבור לשכירות משנה, ולפיכך כמעט כל המשפחות תחת השגחה נדחקה בראשית שנות הארבעים לחדר אחד ויחיד. לתנאי דוחק אלה התלוו עבודות הכפייה

וההתנכלויות המתמידות ליהודים, שהלכו והחמירו במהלך 1940 ו-1941 והטילו נטל כבד ביותר על חיי המשפחה. אולם בתיקים אין כמעט זכר לקשיים אלה¹⁰² – מן הסתם מפני שהעובדות הסוציאליות התרכזו בדיווחיהן בבעיות של עצם הקיום החומרי ולא בגורמים להן. מובאים בהם פרטים לרוב בנוגע לתוצאות ההתרוששות הנראות בעין. כך, למשל, ברישום משנת 1941 מובאת תלונתו של ורנר נתמזון, שאשתו נטשה אותו והוא גויס לעבודות כפייה: אין הוא מסוגל עוד להחזיק במצב תקין את משק הבית, ההולך ו"נכבש" בידי חרקים למיניהם, ושלושת ילדיו "אינם מוצאים עוד מנוחה" ו"אכולים בידי מזיקים."¹⁰³ משפחה אחרת, משפחת ארון, שמנתה עתה שבע נפשות, נאלצה ב-1941 להתקיים משישה-עשר מרק לשבוע, ולפיכך נמצאו הילדים, לפי חוות דעת רפואית, "במצב תזונתי ירוד", וגם הארוחות שקיבלו בבית הספר לא הספיקו לשכך את הרעב הצורב. "הרי לא ייתכן שנניח למשפחה לרעוב, אבל עובדה היא שהם רעבים [ההדגשה במקור]", דיווחה לשכת הרווחה האזורית למרכז, ותבעה במפגיע תוספת סיוע: "הרינו מבקשים מכם להתערב במקרה זה ולהביא לכך שגברת ארון, שבהחלט יודעת לכלכל את ענייניה, לא תיאלץ עוד לבוא אלינו שוב ושוב ולבקש סיוע, ולא תצטרך לספר לנו כי 'בזמן האחרון לא היה לי במה להאכיל את הילדים, וכרטיסי המזון שלי לא נוצלו ואינם עוד בתוקף'.¹⁰⁴ הרעב גם גרם בעקיפין גם את מותו של הבן הבכור במשפחה, יוליוס, שמאז 1941 אולץ לעבוד בעבודות כפייה – זמן קצר לאחר גיוסו הכפוי החל הנער בן השמונה-עשרה, שקומתו היתה 1.82 מטר, להיעדר שוב ושוב מהעבודה למשך ימים או אף שבועות, ושלה ידו בגנבות קטנות: "הוא מודה כי פחד וכי לא היתה לו ברירה אלא להסתלק מהבית. הוא לן באולמות המתנה, עבד בעבודות מזדמנות ובכסף שהשתכר קנה לו מצרכי מזון [...] שלא חייבו תלושים." בחוות הדעת שרשם רופא נירולוג לנער נאמר, כי "נכסיו הרוחניים דלים" וכי "עיקר התעניינותו [...] נתונה לאוכל." כיוון שגם ניסיונות הפיקוח של הוריו – הנשואים בנישואי תערובת – לא הועילו כלום, נעצר לבסוף בבית הכלא טגל (Tegel), ומשם נשלח לאושוויץ.¹⁰⁵

על אף ההתגברות המתמדת של הלחץ הכבד על האוכלוסים היהודים, ועל אף תנאי חייהם שהלכו והחמירו, היו ככל הידוע למרבה הפלא מתבגרים מעטים מאוד יחסית שנקלעו לעימותים מרדניים. רק פה ושם מסופר על בעיות קלות של נערים ונערות במוסדות טיפול או במעונות, בעיות אופייניות לגיל, כגון התאחרות בשיבה הביתה, "שוטטות" בערבים או "טעויות" בהתחשבות. הכמיהה לקצת "מותרות" עולה מתוך מכתב שכתב זיגברט פרייברג בן השבע-עשרה לאפוטרופוס שלו: הנער טען, כי נהג כהלכה כאשר הותיר בידו חלק משכרו כדי לקנות בו, באמצעות קרוביו הארים, חליפה ו"חפצים פרטיים" אחרים.¹⁰⁶ צעירים אחרים ניסו להתחמק ולו למספר שעות מן האפליה מנת חלקם תמיד – הם ביקרו אצל קרובי משפחה בברלין בלי לענוד את הטלאי הצהוב, כמו וולפגנג נתמזון ואחיו הקטן, או פגשו ידידים מחוץ לברלין, כפי שנהג למשל הנס רוזנטל – מעשה שהיה בחזקת סכנה גדולה מאוד

בימים ההם.¹⁰⁷ יש שלהט החופש עלה לאדם בחייו, כפי שאירע לזיגפריד רוט. הוריו נטשוהו עם לידתו ומאז ידע רק חיים בתוך מעון. לאחר שנתפס כמה פעמים בגנבת אופניים, כיוון שרצה לרכוב עליהם בעיבורה של ברלין, הונס ב-1941 אל המוסד לשיקום עבריינים רומלסבורג (Rummelsburg) וכעבור שנה נשלח משם לריגה.¹⁰⁸

דוגמאות ספורות אלה ממחישות את הדילמה שעמדה לפני המחנכים האחראים. לא היה להם אלא להעניש את המתבגרים בכל חומרת הדין גם על עברות קלות מסוג זה, שכן ידעו היטב שבאותם ימים גם משובות אלה עלולות להסתיים במוות, ואילו הצעירים עצמם לא היו מודעים תמיד לגודל הסכנה. פריץ לאם, בתוקף תפקידו כאפוטרופוס, היה אחראי שהילדים והנערים יקפידו על החוקים והתקנות האנטי-יהודיים: שיירשמו בשמות "ישראל" ו"שרה", שבתור חסרי אזרחות יפנו בעוד מועד לקבל דרכון זר או רישיון שהות ויקיימו את הצו מספטמבר 1941, לענוד את הטלאי הצהוב בכל יציאה שלהם אל מחוץ לד' האמות של מקום מגוריהם. כדי לבסס בחוק את חובת ההשגחה שלו דרש מכל הצעירים לחתום מראש על טופס המגולל בתמצית את תנאי החיים בשתי השנים שקדמו לגירושם:

היום אמר לי האפוטרופוס שלי, שעלי להימצא בבית משעה שמונה בערב; אסור לי ללכת לקולנוע או למוסדות בידור ציבוריים, ומותר לי ללכת רק לאירועים שמארגנת אגודת התרבות היהודית, אירועים המיועדים לקבוצת הגיל שלי; עלי לשאת אתי תמיד את התעודה המזהה או את הדרכון; מותר לי לכת לקניות רק בין השעות 4 עד 5, אלא אם כן קיבלתי אישור מיוחד מטעם מקום העבודה; עלי להתנהג באיפוק רב מאוד ברחובות, במקומות ציבוריים, בחשמלית, ברכבת העירונית וכו'; עלי לציית ציות מוחלט להורים האומנים או למנהלים; איני רשאי לעשן בפומבי, אם עדיין לא מלאו לי שמונה-עשרה; בעת הישמע אזעקה נגד מטוסים עלי להישמע להוראות של פקח ההתגוננות האווירית ולשהות במקלט מאז השמעת האזהרה ועד למתן אות הרגיעה.¹⁰⁹

באוקטובר 1941 החלו הגירושים מבירת הרייך.¹¹⁰ משלוחי שלושת החודשים הראשונים לא כללו, ככל הנראה, אלא ילדים מעטים מחוסי האפוטרופוסות הקהילתית, וגם רוב הוריהם ניצלו מהם לפי שעה, שכן עדיין היו מועסקים בעבודות כפייה. אבל כמה ילדים כבר הופרדו ממשפחותיהם אומנות, ואל המעונות הגיעו גם ילדים שאמם או אביהם הוסעו מזרחה או ניסו להימלט מגורלם בירידה למחתרת, כמו למשל אבי האחים נתנזון ואמו של בלה פלטוב (Flatow), שנתפסו עד מהרה וצורפו למשלוחים מאוחרים יותר. לא ברור מה עלה בגורלן של מרגרטה יסטרוב (Jastrow) ושל ליאונורה רוזנר, שהסתתרה עם תינוקה אורי.¹¹¹ גם מתבגרים ניסו להימלט, ובכללם סטפני קולודז'ינסקי (Kolodzinski) בת השמונה-עשרה, שנלכדה לאחר שהצליחה להסתתר במשך כמעט שנה; הוגו שן, שתיקו נחתם בציון היעלמו

באוקטובר 1943 ושמו אינו מופיע בספר הזיכרון של יהודי ברלין; והנס רוזנטל, היחיד מן השלושה ששרד לבטח, שכן תיאר בעצמו את הקורות אותו במחבואו. אפשר שניצל בין השאר בזכות העובדה שבלשכת הנוער המחוזית נרשם ביוני 1943 כמי ש"גורש".¹¹²

בספטמבר 1942 נותרו בטיפול או בתמיכתה של הקהילה היהודית כ-350 ילדים, מהם 103 במעונות ובמוסדות אחרים. כעבור זמן קצר החלו בשיינהאוזן המשלוחים של תינוקות ופעוטות ששהו במוסדות יהודיים, ובסוף דצמבר של אותה שנה נסגרו כל מעונות הילדים ומועדוני היום.¹¹³ כמעט כל החוסים שעדיין נמצאו באותה עת בברלין נכללו בגל הגירוש הגדול בפברואר ובמרס 1943, שהקיף בעיקר עובדי כפייה בני שני המינים ואת בני משפחותיהם, וכן צעירים ממחנות ההכשרה לשעבר.

מעתה נותרו בעיר רק ילדים הרשומים בתור מישלינגה כ בתור "יהודי ערבות", וכן מי שדירוגם הגזעי עדיין לא הוברר. רוב חניכי האפוטרופוסות הקהילתית שלא גורשו היו "מקרים בלתי ברורים", כיוון שנולדו מחוץ לנישואים או שממילא כבר נמצאו באחד המוסדות של הקהילה, ולכן הועברו עתה למעון ארעי באורניינבורגרשטרסה (Oranienburgerstrasse) 31, ומשם הועברו, לאחר שפוזרה הקהילה היהודית (Jüdische Kultusgemeinde) ביוני 1943, למחלקת הילדים בבית החולים היהודי ברובע ודינג (Wedding).⁴¹¹ בשלב זה לכל המאוחר נעשו מאמצים נואשים להציל את הילדים החוסים במעון הילדים ובמשפחות האומנות. סיכוייהם של ה"יהודים למחצה" שנולדו מחוץ לנישואים היו גרועים יותר בעליל, כי לפי צו מס' 1 לחוק האזרחות הארצי נחשבו ליהודים, ורק מעשה של חסד היה יכול לזכותם בהכרה הגואלת בתור "בני תערובת מדרגה ראשונה",⁵¹¹ וכך יכלו להינצל מגירוש. ואמנם זכות נדירה כזאת התגלגלה לידיו של בלה פלטוב, פעוט בן שלוש שהוריו האומנים הנישואים בנישואי תערובת, בני משפחת איינשטיין, הצליחו לאתר אב ארי. האיש האמור נעצר מיד בעוון "חילול הגזע", ואף על פי כן הצליחה אמי איינשטיין הארית, שהתאלמנה בינתיים, להשהות שוב ושוב את תהליך הגירוש, ובסופו של דבר הוסיפה להחזיק בילד.⁶¹¹ לעומת זאת, לא היה שום סיכוי להצהרה שהצהירה האם הארית של יוליוס ארון, שבנה מנישואים, העצור, נולד לפני הנישואים בתור ארי – מה גם שהיא עצמה הצהירה רק ב-31 באוגוסט 1942 על פרישתה מהקהילה הדתית היהודית, בעקבות לחץ שהפעילה הקהילה.⁷¹¹

מסובך לא פחות היה מצבם של ילדים חסרי אזרחות ששניים מסביהם היו יהודים, אשר על כן נחשבו לפי חוקי נירנברג "בני תערובת מדרגה ראשונה", ואילו באפריל 1943 דורגו בתור "יהודי ערבות". תקנה חדשה זו פגעה בין השאר באילזה וורנר רוזינסקי וביוהנה קירש. אמה של קירש, שנישאה בינתיים בנישואי תערובת, אמנם הוציאה את בתה ממעון ילדים והביאה אותה הביתה, אבל כיוון שאביה הארי של הילדה נעדר בחזית וככל הנראה נהרג, שולחה הילדה מזרחה באוקטובר 1944.¹¹⁸

גם במעון הילדים החלו בקיץ 1943 לחפש קרובי משפחה ארים של ילדים שסווגו בתור "יהודי ערבות", שמא יהיו מוכנים לקלוט את הילדים ולהציל את חייהם. ניסיונות אלה לא תמיד עלו יפה, כיוון שכמה קרובי משפחה – כגון אביה של גרדה בוראו ודודתה של גיזלה ראבה – סירבו לקבל את "יהודי הערבות" האלה, אם מפני שהדבר היה כרוך בין השאר בסימון הדירה בכוכב צהוב ואם בשל סיבות אחרות. בשני המקרים נדחו הבקשות להעניק לנערות מעמד של מישלינגה, ולא ידוע מה עלה בגורלן לאחר מכן.¹¹⁹

מן התיקים קשה לעמוד על התנהגותה של הגרושה שרלוטה נתנזון, שתחילה דחתה את ההצעה ששלושת ילדיה יתגוררו אצל סבם, אך לאחר מכן סירבה היא עצמה לקחת אותם אליה בטענה שדירתה קטנה מדי, ולבסוף, ביוני 1944, זומנה אל הגסטפו. שם הושג ההסדר הבא:

ההאופטשרפירר דוברקה (Dobberke) הורה לי לקחת אלי את שלושת הילדים, שאם לא כן יימסרו לאב, שמעוניין לקבלם. הוא אמר לי שהאב נמצא כאן בבניין. לאחר שיחה במקום ביני ובין בעלי לשעבר [...] סיכמנו ששני הבנים ילכו עם האב, ואילו הילדה תהיה אצלי. ההאופטשרפירר דוברקה נענה לבקשתי והסכים שאקח את הבת אלי הביתה.

שני הנערים, וולפגנג ואלפרד נתנזון, נשלחו ב-16 ביוני עם אביהם לטרזיינשטט.¹²⁰

בחמישה מקרים המתועדים בתיקים נאותו קרובי משפחה ארים לקחת אליהם את הילדים בלא היסוס, וכך הצילו אותם ממוות. מתיקי האפוטרופסות הקהילתית ומעון הילדים עולה, כי נכונותו של אחד ההורים או של קרוב משפחה אחר להיות למציל לילדים לא היתה תלויה לא במינו וגם לא במידת הקרבה המשפחתית. האחים יגלינסקי נאספו אל אמם עוד ביולי 1943, וגם אביה של ולטראוד לוי, שלפי המסופר בתיקים לא התעניין כלל עד אז בבתו שנולדה מחוץ לנישואים, מיהר להשיב בחיוב על הפנייה לקלוט אותה אצלו. גיזלה בורגר נקלטה אצל סבה, זיגברט פרייברג נקלט אצל דודתו, וגינתר לוי – אצל אביו החורג.¹¹²

חמשת הילדים האלה, וכן שני חוסים שהיגרו מגרמניה לפני 1939, שני תינוקות שדורגו סמוך לאחר לידתם ב-1944 – "בני תערובת מדרגה ראשונה" וילדה אחת, ששהתה במנזר בשלזיה ולא שולחה עוד משם,²¹² הם הילדים היחידים מן הרשומים בתיקי האפוטרופסות הקהילתית אשר שרדו בשואה. כל יתר החוסים נרצחו עם קרובי המשפחה שלהם שנשארו בברלין. לצעירה שבהם, חנכה יעקב (Hannacha Jacob), מלאו בעת הגירושים שלושה חודשים.³¹²

חניכי האפוטרופסות הקהילתית בברלין ובני משפחותיהם נמנו עם "מי שלא הצליחו עוד להימלט",⁴¹² ואם יש בהם ייחוד כלשהו הריהו בעיקר העדויות הכתובות של קורותיהם, שכן חייהם ומותם של הרוב המכריע של היהודים שהושמדו אינם מתועדים אלא בתור מספרים

בסטטיסטיקות של גירושים. החוסים המגורשים של האפוטרופסות של קהילת ברלין היו חסרי אונים וחסרי מגן משתי בחינות - הן כילדים והן כעניים, ועל פי המסופר בתיקים אלה אפשר רק לשער את גודל הפחד שרדף אותם ברייך השלישי. אולם מבין השיטין עולה ושוב ושוב, כיצד רדיפות הגזע ניתצו קשרים חברתיים ורגשיים, ובכמה מקרים אפילו הביאו לידי כך שהורים – בעיקר אבות – סירבו לקבל אחריות על ילדיהם, לא כל שכן קרובי משפחה אחרים, שהתנערו מאחייניהם, מאחייניותיהם או מנכדיהם ה"מוכתמים" בשל מוצאם. לשון התיקים מפורשת הרבה יותר כשנידונים העוני והמצוקה החומרית המחמירים והולכים של רוב החוסים ושל האימהות הלא נשואות. בתנאי המשטר הנאצי היתה המשמעות העיקרית של מצב זה, שלשרויים בו לא היה מלכתחילה כל סיכוי להציל את נפשם בהגירה. עם זה, תיקי האפוטרופסות אינם מזכירים כמעט לא את רצח העם, לא את המנגנון הביורוקרטי הידוע לשמצה שאפשר אותו ולא את מבצעיו – מי שפעלו ב"שטח" ומי שישבו מאחורי שולחנות הכתיבה. פקידי ההשמדה קיימים רק בפניותיהם השגרתיות והלקוניות של בתי משפט אל ההתאחדות הארצית של יהודי גרמניה בשנות הארבעים, המבקשות פרטים על הילדים החוסים שבאחריותה. פניות אלה, בלא ציון שם הנמען, אינן כוללות אלא שלושה משפטי שאלה: "לאן היגרו הילדים? מה כתובתם האחרונה? האם יש רכוש?"⁵¹²

הערות-

1 גרסה קודמת של המאמר פורסמה בגרמנית: Elend und Furcht im Dritten Reich: Aus den Akten der Sammelvormundschaft der Jüdischen Gemeinde zu Berlin," *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (45) (1997), pp. 617-641

2 כך, למשל, מוזכרים בתיקים שנותרו לפלטה שמותיהם של חוסים נוספים, שתיקיהם אבדו. כן חסרים תיקים אחדים בסדר האלפביתי של שמות המשפחה של הילדים החוסים. האוסף מהווה חלק מתיקי הקהילה היהודית בברלין שנמסרו לידי הארכיון הכללי של יהודי גרמניה. מאז 1958 נשמרו בארכיון הגרמני המרכזי בפוטסדום והיום הם נמצאים בארכיון של הקרן: "Neue Synagoge Berlin - Centrum Judaicum" (CJA 1, 75 A Be 2, Nos. 337-457); Barbara Welker, "Das Gesamtarchiv der deutschen Juden," in Hermann Simon and Jochen Boberg, eds., *Tuet auf die Pforten. Die Neue Synagoge 1866/1995, exhibition catalogue* (1995); רצוני להודות למנהלת הארכיון, ברברה ולקר, ולעמיתה זבינה הנק (Sabine Hank), על עזרתן האדיבה והמקצועית.

Donald L. Niewyk, "The Impact of Inflation and Depression on the German Jews," *Leo Baeck Institute Year Book (LBIYB)* 28 (1983), pp. 19-36; גבריאל א. אלכסנדר, יהודי ברלין וקהילתם בימיה של רפובליקת ויימאר 1919 – 1933, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 1995; *idem*, "Die jüdische Bevölkerung Berlins in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts: Demographische und wirtschaftliche Entwicklungen," in: Reinhard Rürup, ed., *Jüdische Geschichte in Berlin. Essays und Studien* (Berlin: Hentrich, 1995), pp. 117-148; Avraham Barkai, *Vom Boykott zur "Entjudung"* (Frankfurt am Main: Fischer, 1988)

4 נוסף על מקורות אלה על ברלין יש כמה עדויות של ניצולי מחנות: Hildegard Henschel, "Aus der Arbeit der Jüdischen Gemeinde Berlin während der Jahre 1941-1943. Gemeindefarbeit und Evakuierung von Berlin," *Zeitschrift für die Geschichte der Juden* 9, no. 1/2 (1972), pp. 33-52; Martha Mosse, "Erinnerungen" (Berlin: 1963; ms., Leo Baeck Institute, New York, Ar.-ME 751); Manfred Fackenheim-Field, "Tatsachen über die letzten Jahre der Jüdischen Gemeinde in Berlin 1943 und die KZ-Zeit bis 1945" (Chicago: 1963; ms., Yad Vashem Archives, [YVA] 08/108)

Hans Gerd Sellenthin, על תולדות יהודי ברלין בזמן הדיקטטורה הנאצית ראה: *Geschichte der Juden in Berlin und des Gebäudes Fasanenstrasse 79-80. Festschrift anlässlich der Einweihung des jüdischen Gemeindehauses* (Berlin: Jüdische Gemeinde, 1959); Annegret Ehmman *et al.*, *Juden in Berlin 1671-1945. Ein Lesebuch* (Berlin: Nicolai, 1988); Hermann Simon, "Die Berliner Juden unter dem Nationalsozialismus," in Arno Herzog and Ina Lorenz, with Saskia Rohde, eds., *Verdrängung und Vernichtung der Juden unter dem Nationalsozialismus* (Hamburg: Christians, 1992), pp. 249-266; *Die Grunewald-Rampe. Die Deportation der Berliner Juden* (Berlin: Landesbildstelle Berlin, 1993); Wolf Gruner, "Die Reichshauptstadt und die Verfolgung der Berliner Juden 1933-1945," in Rürup, *Jüdische Geschichte in Berlin*, pp. 229-266

Marion Kaplan, *The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family and Identity in Imperial Germany* (New York: Oxford University Press, 1991), pp. 195-199; Stefanie Schüler-Springorum, *Die jüdische Minderheit in Königsberg 1871-1945* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996), pp. 112-121

6 ראה, למשל, אפוטרופסות ההחזקה על הלגה ציקריק (Helga Zickrick) CJA 1, 75 A; Be 2, no. 448 אפוטרופסות הרכוש על הנערים אורסולה מאן (Ursula Mann), הורסט מייאר (Horst Mayer), טראוטה נואפלד (Traute Noafeldt) ואווה ומריון רנצר (Eva and Marion Renzer), שם, מס' 391, 393, 400 ו-453; ומקרי האפוטרופסות וולפגנג מוזס (Wolfgang Moses) מברסלאו, גיזלה ראבה (Gisela Rabe) מפרנקפורט, ויודיס רובין (Judis Rubin) ממנהיים, שם, מס' 398, 403, 417.

Ernst G. Lowenthal, *Bewährung im Untergang. Ein Gedenkbuch* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1965), p. 110

8 בשנים 1929 ו-1930 הוקצו 6000 מרק למטרות אלה, ראה: "Das Budget der Jüdischen Gemeinde zu Berlin für das Jahr 1930," CJA 1, 75 A Be 2, no. 129, fol. 60

9 פרוטוקול הישיבה מ-9 ביוני 1921, שם, מס' 61, עמ' 24 ואילך.

10 לפי מה שרשמה זילברמן בתיק באותו יום (20 באוקטובר 1942), דחק בה האוברשטורמבפירר גינתר במילים אלה: "הזדרזי, הזדרזי, הרי את יכולה להחליף אנשים לאחר מכן", שם, מס' 14, עמ' 157; Lowenthal, *Bewährung*, p. 157

11 השווה את רשימת העובדים של קהילת הפולחן היהודית ברלין (Jüdische Kultusvereinigung) (Berlin) את רשימות המגורשים לאוקטובר 1942 ואת חליפת המכתבים בנושאים האלה, CJA 1, 75 A Be 2, no. 14; העתק מרשימות אלה הודפס בתוך: Reinhard Rürup, ed., *Jüdische Geschichte in Berlin. Bilder und Dokumente. Katalog zur gleichnamigen Ausstellung der Stiftung "Topographie des Terrors"* (Berlin: Hentrich, 1995), p. 322; Mosse, "Erinnerungen," p. 11; Bruno Blau, "Vierzehn Jahre Not und Schrecken," (ms., New York: 1952); Monika Richarz, ed., *Jüdisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte 1918-1945* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1982), pp. 459-475, p. 474, fn. 3; Lowenthal, *Bewährung*, pp. 110-111

12 מועדי הגירושים המוזכרים כאן, כמו גם מועדי כל הגירושים הבאים, לפי: *Gedenkbuch Berlins der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Rita Meyhöfer et al., eds., Central Institute for Social Research, Free University of Berlin (Berlin: Hentrich, 1995)

13 Niewyk, "Inflation," pp. 23-26; Alexander, "Jüdische Bevölkerung," p. 135

14 Jakob Lestschinsky, *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums. Aufstieg, Wandlung, Krise, Ausblick* (Berlin: Zentralwohlfahrtsstelle der deutschen Juden, 1932), pp. 151, 156

15 *Mitteilungen des Wohlfahrts- und Jugendfürsorgeamtes der Jüdischen Gemeinde zu Berlin* 4, no. 1/5 (1932), pp. 5-7

16 CJA 1, 75 A Be 2, no. 337, fols. 2-26

17 *Mitteilungen des Wohlfahrts- und Jugendfürsorgeamtes der Jüdischen Gemeinde zu Berlin* 4, no. 1/5 (1932), p. 10

18 Rürup, ed., *Jüdische Geschichte in Berlin*, pp. 209-215

19 CJA 1, 75 A Be 2, no. 337, fol. 29; no. 386, fols. 1a, 11, 45, 47 (Martha Lewin)

20 שם, מס' 443, עמ' 1a, 2, 26 (ציטוט).

21 שם, מס' 429, עמ' 1, 10 (ציטוט), 13, 14.

22 שם, עמ' 11.

23 שם, מס' 388, עמ' 4, 14.

24 הנתונים לפי: Clemens Vollnhals, "Jüdische Selbsthilfe bis 1938," in: Wolfgang Benz, ed., *Die Juden in Deutschland 1933-1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (Munich: Beck, 1988), pp. 314-411, 375-376

25 CJA 1, 75 A Be 2, no. 374, fols. 1-7

26 שם, מס' 363, עמ' 1b, 7 (ציטוט), 31.

27 Barkai, *Boycott*, p. 120; *ibid.*, pp. 103-111, 117-120

28 CJA 1, 75 A Be 2, no. 437, fols. 7 (ציטוט), 12

29 שם, מס' 337, עמ' 58 – 59.

30 שם, עמ' 102 (בינתיים עבר ארון לעבודת חובה אחרת, ששכרה היה נמוך עוד יותר);
ראה גם שם, עמ' 33.

31 Wolf Gruner, *Judenverfolgung in Berlin. Eine Chronologie der Behördenmassnahmen in der Reichshauptstadt* (Berlin: Hentrich, 1996), p. 39

32 כך נהגו, למשל, בבקשה לקבל הקצבה שהגישו בשם בתו של סלומון פיכטלברג (Fichtelberg) (Salomon), שהיתה חסרת אזרחות; CJA 1 75 A, Be 2, no. 374, fol. 7.

33 כך אירע, למשל, לארתור ארון, לפי מה שסיפר ב-1935 במכתב ללאם. במכתב זה הוא מבקש להסביר מדוע איננו רוצה עוד לפנות אל המוסדות העירוניים, "מה גם שמצבי לא השתפר", ראה שם, מס' 337, עמ' 62.

34 Wolf Gruner, "Die öffentliche Fürsorge und die deutschen Juden 1933 – 1942, Zur antijüdischen Politik der Städte, des Deutschen Gemeindetages und des Reichsinnenministeriums," *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (45) (1997), pp. 597-616

35 CJA 1, 75 A Be 2, no. 337, fol. 45; ילדם הבא נולד בבית.

36 שם, מס' 435, עמ' 60; Gruner, *Judenverfolgung*, p. 47

37 CJA 1, 75 A Be 2, no. 380, fol. 4

38 שם, מס' 424, עמ' 23.

39 שם, עמ' 27.

40 שם, מס' 1 / 58, עמ' 4; Mordechai Breuer and Michael Graetz, *German Jewish History in Modern Times*, ed., Michael A. Meyer. Vol. 1: *Tradition and Enlightenment: 1600-1780*. (New York: Columbia University Press, 1996), p. 182; [Steven M. Lowenstein, Paul Mendes-Flohr, Peter Pulzer and Monika

52 שם, מס' 377, עמ' 1; מס' 367, עמ' 1.

53 ב-1925 היו 7.5% מן הנשים היהודיות העובדות מועסקות כעוזרות בית, 16.6% עבדו כזבניות בענפי המסחר השונים ו-10.8% בענף ההלבשה (כולל כובענות); המספרים לפי: Lestschinsky, *Das wirtschaftliche Schicksal*, pp. 132-139 Rürup, ed., האוכלוסייה היהודית בברלין לפי מגורים ברובעי העיר בשנות השלושים ראה: *Jüdische Geschichte in Berlin. Bilder und Dokumente*, p. 279

CJA 1, 75 A Be 2, no. 346, fol. 2; no. 365, fol. 1; no. 379, fol. 17; no. 414, 54 fol. 2; no. 444, fol. 3

55 אם בכל המקרים כאן מדובר בנשים, הרי זה בגלל דאגת האפוטרופוסות הקהילתית לשלום הילדים ולרווחתם. ייתכן שגם בין האבות נמצאו מקרים יוצאי דופן מבחינה סוציאלית, אלא שמעגיהם עם ילדיהם היו מצומצמים ביותר, ולכן "אורח החיים" שלהם מוזכר בתיקים לעתים נדירות בלבד. מסופר על מקרה אחד של אונס, שבוצע כנראה בידי קרוב משפחה, לפי גילה של האם ונתונים אחרים; ראה שם, מס' 410.

56 שם, מס' 427, עמ' 105; מס' 437, עמ' 7.

57 שם, מס' 409, עמ' 33, 40, 101.

58 שם, מס' 384, עמ' 1, 2, 6, 10, 11 (ציטוט).

59 שם, מס' 437, עמ' 7, 12, 21, 25, 29, 41.

60 שם, מס' 339, עמ' 19 ואילך, 52, 55, 58, 59 (ציטוט), 68.

61 שם, מס' 423, עמ' 1, 7, 8 – 11 (ציטוט עמ' 10), 15 – 29; ראה גם את המקרה של האם עם בנה, אלפרד מרקוס (Alfred Marcus), בן השבע, שם, מס' 419, 2.

62 שם, מס' 386, עמ' 55 ואילך, 67a, 70; מס' 437, עמ' 7.

63 דברים אלה אמורים באבות יהודים. אשר לאבות ארים, נראה כי בדרך כלל עלה בידיהם להתחמק מראש מתביעת אבהות, ראה למשל: שם, מס' 346, עמ' 21; כן ראה מס' 365, עמ' 1; מס' 375, עמ' 2; מס' 377, עמ' 83; מס' 379, עמ' 7; מס' 379, עמ' 5.

64 שם, מס' 419, עמ' 107; ראה גם 1b, 16, 44, 82, 91; ושם, מס' 418, עמ' 5, 14, 31 (סלינגרה).

65 שם, מס' 379, עמ' 26, ראה גם עמ' 21 – 25, 29.

66 שם, מס' 367, עמ' 19; עמ' 17 – 18, 22 ואילך; מס' 435, עמ' 34, 45 ואילך.

67 שם, מס' 388, עמ' 24, 27 ואילך, עמ' 31, 33, 39; מס' 354, עמ' 8 – 11, 21, 52.

68 כשלא נתאפשר לכל בני המשפחה להגר יחד, היה האב מהגר תחילה, ולאחר שנקלט במידה זו או אחרת בארץ החדשה, היו מצטרפים אליו קרוביו. כך ביקשו לנהוג גם אבותיהם של הוגו שיין ורוזה יורמן, אך שניהם - שהיו נשואים לפי ההלכה היהודית - לא היו בידיהם די אמצעים כדי לפתוח קריירה חדשה בחייהם בחו"ל (בברזיל)

או באורוגוואי), ולכן חזרו כעבור מספר חודשים למשפחותיהם שנותרו בגרמניה; שם, מס' 429, עמ' 25; מס' 363, עמ' 7.

69 שם, מס' 369, עמ' 2; מס' 421, עמ' 1; מס' 438, עמ' 3, 9.

70 שם, מס' 348, עמ' 1; מס' 444, עמ' 1, 3, 28, 30; מס' 452, עמ' 18.

71 שם, מס' 341, עמ' 4, 30; מס' 429, עמ' 25; מס' 359, עמ' 11; מס' 374, עמ' 7; מס' 386, עמ' 10; מס' 397, עמ' 4; מס' 427, עמ' 169; מס' 437, עמ' 7.

72 שם, מס' 384, עמ' 2.

73 שם, מס' 410, עמ' 38; מס' 413, עמ' 16; מס' 386, עמ' 10; מס' 432, עמ' 21; מס' 363, עמ' 33; מס' 435, עמ' 51.

74 שם, מס' 436, עמ' 2 – 6; מס' 444, עמ' 3, 28.

75 שם, מס' 395, עמ' 45; מס' 453, עמ' 2.

Hans Rosenthal, *Zwei Leben in Deutschland* (Bergisch Gladbach: Lübbe, 76 (1980), p. 50; לאחר שהפר מספר פעמים את הכללים שהיו נהוגים במוסד, סירבה המנהלת להשאירו אצלה, והוא נאלץ לעבור למעון הנוער היהודי, ראה: CJA 1, 75 A Be 2, no. 412, fols. 1, 16, 84.

"Protokoll der Sitzung der Deputation für die Reorganisation der Wohlfahrtspflege der jüdischen Gemeinde," June 9, 1921, in CJA 1, 75 A Be 2, no. 61, fol. 24; *Mitteilungen des Wohlfahrts- und Jugendfürsorgeamtes* 3, No. 3/4 (1931), pp. 6f.; "Verwaltungsbericht des Vorstandes für 1937," p. 16.

CJA 1, 75 A Be 2, no. 351, fol. 26 78

79 שם, מס' 449, עמ' 26.

80 במקרים כאלה בוטלו מיד האומנות, ראה שם, מס' 339, עמ' 161, 167, 176, 178, 181 ואילך.

81 שם, מס' 437, עמ' 38.

82 שם, מס' 452, עמ' 4, 24.

83 שם, מס' 351, עמ' 10, 14; מס' 410, עמ' 38, 44, 100, 141; מס' 420, עמ' 19, 39, 58, 62, 90, 93; מס' 444, עמ' 49, 88 – 89.

Ibid., no. 354, fol. 47; no. 449, fol. 28; Gruner, *Judenverfolgung*, p. 50 84

85 מתוך התחשבות ברגשות הילדים נהגו על פי רוב לנמק את ההעברה בסיבות אחרות, כגון החשש שמא יפוג תוקפם של כרטיסי המזון, ראה: CJA 1, 75 A Be 2, no. 351, fols. 43ff

86 שם, מס' 418, עמ' 91.

87 שם, מס' 354, עמ' 49.

88 שם, מס' 379, עמ' 27.

89 שם, מס' 379, עמ' 28; Gruner, *Judenverfolgung*, pp. 62-63; idem, "Fürsorge", pp. 606 – 610

CJA 1, 75 A Be 2, no. 371, fols. 3, 5, 12; Gruner, *Judenverfolgung*, pp. 66, 90
76

CJA 1, 75 A Be 2, no. 384, fol. 38 91

92 שם, מס' 437, עמ' 38; מס' 380, עמ' 4 – 5.

"Bericht über die organisatorischen und sonstigen Verhältnisse der 93
jüdischen Bevölkerung in Berlin unter Berücksichtigung des gesamten
Altreichs," August 18, 1941, YVA, no. 3775, pp. 6-7; Wolf Gruner, *Der
Geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden. Zur Zwangsarbeit als Element
der Verfolgung 1938-1943* (Berlin: Metropol, 1997), pp. 116-151, 161-165,
206-212

CJA 1, 75 A Be 2, no. 378, fol. 258; see also *ibid.*, no. 395, fols. 131, 139; 94
no. 413, fol. 16; no. 403, fol. 36; no. 443, fols. 55, 60

95 שם, מס' 435, עמ' 109.

96 שם, מס' 429, עמ' 38.

Bundesarchiv, Archive Dahlwitz- בתוך: 9 בספטמבר 1942 השווה את הנתונים מ-
Hoppegarten (BA-DH), R 8150 (= former folder 75 C Re 1, Reichsvereinigung
Rürup, ed., ; מובא גם אצל: *der Juden in Deutschland*), no. 759, fol. 68
Jüdische Geschichte in Berlin, p. 300

"Bericht über die organisatorischen und sonstigen Verhältnisse der 98
jüdischen Bevölkerung," p. 7

CJA 1, 75 A Be 2, no. 339, fol. 191; no. 359, fol. 11; no. 379, fols. 30a, 41; 99
no. 408, fol. 9; no. 441, fol. 23

100 שם, מס' 355, עמ' 18 – 19; מס' 429, עמ' 38; מס' 443, עמ' 60.

101 שם, מס' 417, עמ' 2 (Rubin); מס' 373, עמ' 3 (Klein); מס' 375, עמ' 14
(Kochenstrom).

102 יוצאת מכלל זה משפחת יוכנוביץ (Jochnowitz). התיקים מספרים כי "שררו חילוקי
דעות גדולים" בין הרעיה ובין החותנת, שנסבו - למראית עין מכל מקום- סביב סדר וניקיון;
ראה שם, מס' 359, עמ' 11, 14.

103 שם, מס' 399, עמ' 11.

104 שם, מס' 337, עמ' 172, 203.

105 שם, עמ' 228 – 229, 337.

106 שם, מס' 345, עמ' 28; מס' 395, עמ' 117; מס' 435, עמ' 106.

107 שם, מס' 399, עמ' 2; מס' 412, עמ' 84.

108 רוט הוא החוסה היחיד שמותו מתועד. הוא מת ב-2 בפברואר 1945 במחנה ריכוז נאטצוויילר (Natzweiler) באלזס, ראה שם, מס' 416, עמ' 6, 9, 18; Meyhöfer, ed., *Gedenkbuch*

CJA 1, 75 A Be 2, no. 435, fol. 84a 109

Robert M. W. Kempner, "Die Ermordung von 35000 Berliner Juden. Der Judenmordprozess in Berlin schreibt Geschichte," in Herbert A. Strauss and Kurt Grossmann, eds., *Gegenwart im Rückblick. Festgabe für die jüdGemeinde zu Berlin 25 Jahre nach dem Neubeginn* (Heidelberg: Stiehm, 1970), pp. 180-205; *Die Grunewald-Rampe*, pp. 32-42; Gruner, "Die Reichshauptstadt und die Verfolgung," pp. 247-253

CJA 1, 75 A Be 2, no. 344, fols. 16, 26, 29, 33 (Flatow); no. 399, fols. 29, 111; 53 (Nathanson); no. 355, fol. 24 (Jastrow); no. 415, fols. 4, 13-17 (Rosner) קיים גם תיעוד באשר להתאבדות או ניסיון התאבדות של שתי נשים - אילזה קאסל (Ilse Kassel) ויטי סרפשר (Jetti (Szarfscher); השווה מס' 367, עמ' 46; מס' 443, עמ' 63.

112 שם, מס' 378, עמ' 307, 323 ואילך (Kolodzinsky); מס' 429, עמ' 56 (Schön); מס' 412, עמ' 128, 130, 136 (Rosenthal); 54 – 92; Rosenthal, *Zwei Leben*, pp. 54 – 92; BA-DH, R 8150, no. 759, fols. 3, 62 113

114 לתולדות מחלקת הילדים (Kinderunterkunft) בבית החולים היהודי ראה: Rivka Elkin, "Kinder zur Aufbewahrung im Jüdischen Krankenhaus zu Berlin in den Jahren 1943-1945," *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 23 (1994), pp. 247-274

Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf: Droste, 1979), p. 141
Jeremy Noakes, "The Development of Nazi Policy Towards the Christian-Jewish 'Mischlinge' 1933-1945," *LBIYB* 34 (1989), pp. 291-354; Grenville, "Die 'Endlösung' und die 'Judenmischlinge'"; Ursula Büttner, "The Persecution of Christian-Jewish Families in the Third Reich," *LBIYB* 34 (1989), pp. 267-289

CJA 1, 75 A Be 2, no. 344, fols. 39, 41, 50, 53-54, 69, 72. 116

117 שם, מס' 337, עמ' 198, 201, 222.

118 שם, מס' 371, עמ' 9, 16 – 17, 35 (Rosinski); מס' 371, עמ' 66 – 69, 77, 88, 93 ואילך.

BA-DH, R 8150, no. 764, fol. 222; Elkin, "Kinder zur Aufbewahrung," p. 119; 263 (Burau); CJA 1, 75 A Be 2, no. 403, fols. 8, 17, 20, 25, 31, 37 (Rabe) אחיה הקטן של גרדה בוראו (Gerda Burau) נרצח בריגה, שתי הילדות אינן רשומות ב-Gedenkbuch.

CJA 1, 75 A Be 2, no. 399, fols. 36, 53-54, 61, 64, 74, 75 (quotation), 77 120

121 שם, מס' 358, עמ' 1, 3, 115 (Jeglinski); מס' 384, עמ' 39 – 43, 69, 74, 96 (Levy); מס' 341, עמ' 14, 17 – 20, 39, 56 – 57 (Borger); מס' 345, עמ' 43 (Freiburg); מס' 427, עמ' 184, 192, 195 (Lewin); BA-DH, R 8150, no. 764, fols. ; 212, 219, 222-223

122 הילדה הזאת, שסווגה פעמים בתור משלינגה ופעמים בתור "יהודיה בדתה" (Glaubensjüdin), שרדה כנראה בזכות מחלוקת מוזרה שפרצה בין הקהילה היהודית ובין המנזר בגוסטל (Gostal) בנודע לעלויות שהותה במעון - מחלוקת שנתמסכה מ-1943 עד 1945. ראה: 5: CJA 1, 75 A Be 2, nos. 348, 342, 343 and fn.

123 שם, מס' 353, עמ' 1, 4.

124 על-פי שמה של תערוכה מרשימה מטעם המחלקה היהודית במוזיאון של ברלין: *Als wäre es nie gewesen: Menschen, die nicht mehr entkamen - Fotografien aus den letzten Jahren des jüdischen Gemeindelebens in Berlin bis 1942*, catalogue (Berlin: Samson, 1989)

CJA 1, 75 A Be 2, no. 349, fol. 12 125

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, כ"ז, 1999. ע"מ 80-47.